

H A N D E L I N G E N

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS — DEEL XII
1958

Gent 1958

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Bestuur :

Voorzitter :

Professor Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, St.-Denijs-Westrem

Ondervoorzitters :

Professor Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 88, St.-Amandsberg.

Dr. H. NOWE, Krijgslaan 1, Gent.

Secretaris-penningmeester :

Dr. R. VAN CAENEGHEM, Nelemeersstraat 32, St.-Martens-Latem.

Secretaris voor de publicaties :

Professor Dr. J. DHONDT, Universiteitsstraat 16, Gent.

Lidmaatschap :

Bijdrage : 100 F jaarlijks.

Prijs van deze aflevering voor niet-leden : 150 F.

Briefwisseling :

Gelieve alle briefwisseling in verband met de *Handelingen* te sturen tot een van beide secretarissen.

Alle betalingen dienen gedaan via P.C.R. van de Maatschappij, nr 3706.80 (Abrahamstraat 13, Gent).

INHOUD

	blz.
J. AMERYCKX en A. VERHULST : <i>Enkele historisch-geografische problemen in verband met de oudste geschiedenis van de Vlaamse kustvlakte</i>	3
J. NENQUIN : <i>Een Baardman uit de Noordzee</i>	27
A. DE VOS : <i>De middeleeuwse loop van de Durme en haar bijrivier de Poeke</i>	31
J. NOTERDAEME : <i>Bij het Maerlant-probleem</i>	47
L. CEYSSSENS : <i>Correspondances de deux Jansénistes belges à Madrid (1649-1653)</i>	61
W. PREVENIER : <i>Representatief karakter van de Vlaamse parlementen der XIVe eeuw</i>	101

ENKELE HISTORISCH-GEOGRAFISCHE PROBLE- MEN IN VERBAND MET DE OUDSTE GESCHIE- DENIS VAN DE VLAAMSE KUSTVLAKTE

EEN COLLOQUIUM VAN BODEMKUNDIGEN EN HISTORICI

Verslag door J. AMERYCKX en A. VERHULST

De historisch-geografische ontwikkeling van de Vlaamse kustvlakte tijdens de Middeleeuwen werd tot op heden door de vakhistorici nauwelijks bestudeerd. De meeste werken en artikels welke sinds een halve eeuw over dit belangrijk onderwerp werden gepubliceerd zijn van de hand van geografen, geologen en bodemkundigen¹. Met leedwezen stelt men bovendien vast dat op deze publikaties van historische zijde nauwelijks werd gereageerd. Een dergelijke toestand kon en mocht niet blijven voortbestaan, vooral niet sinds gedurende de afgelopen tien jaar door een groep bodemkundigen onder leiding van Prof. Dr. R. Tavernier, belast met het opmaken van de bodemkaart van België, resultaten werden bereikt die van fundamenteel belang zijn voor de kennis van de historisch-geografische ontwikkeling van de Vlaamse kustvlakte en welke het traditionele beeld dat men van deze ontwikkeling had op bepaalde punten zeer grondig wijzigen. Overigens was reeds sedert vele jaren van de zijde der bodemkundigen vaak de wens uitgedrukt dat het zoniet tot een onmiddellijke samenwerking, dan toch tot een contactname zou komen met historici die zich aan de historische geografie der Vlaamse kustvlakte interesseerden. Dit contact is tenslotte door allerlei toevallige omstandigheden tot stand gekomen. Het vertrekpunt was de omstandigheid dat enerzijds Dr. J. Ameryckx, werkleider bij het Centrum voor Bodemkartering (Dir.: Prof. Dr. R. Tavernier), enkele jaren geleden samen met Dr. F. Moormann, gewezen werkleider bij hetzelfde Centrum, een vulgariserend werk had geschreven over de historisch-geografische ontwikkeling van de Vlaamse kustvlakte, dat onuitgegeven was gebleven, en dat anderzijds Dr. A. Verhulst een werk voorbereidt over hetzelfde onderwerp, meer bepaald in verband met de vorming der wateringsorganisaties. Het was Prof. Dr. J. Dhondt tenslotte, die, na een voordracht van Dr. Ameryckx voor de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, het initiatief nam de gedachtenwisselingen van beide jonge vorsers over de historisch-geografische ontwikkeling van de Vlaamse kustvlakte tijdens de Middeleeuwen tot basis te nemen voor een colloquium van bodemkundigen en historici. Dit colloquium had plaats op dinsdag 14 januari 1958 te Gent. Onder het voorzitterschap van Prof. Dhondt werd er aan deel genomen door de volgende personen:

(1) Zie de bibliografische lijst achteraan, blz. 22.

- bodemkundigen-geologen: Prof. Dr. R. Tavernier, J. Ameryckx, R. Maréchal en F. Snacken.
- archeologen: Prof. Dr. S.J. De Laet, J. Nenquin, P. Spitaels.
- toponymist: Dr. M. Gysseling.
- historici: Dr. Jos. De Smet, A. Verhulst.

Mede in naam van Dr. Ameryckx werd door Dr. Verhulst een rapport voorgedragen dat tot basis moest dienen voor de discussie. De bedoeling van het rapport is een overzicht te geven van de voornaamste problemen in verband met de historisch-geografische ontwikkeling van de Vlaamse kustvlakte tijdens de Middeleeuwen, waarover beide vorsers een én historisch én bodemkundig wetenschappelijk verantwoord akkoord konden bereiken.

Het is de grote verdienste van de Gentse bodemkundigen het bestaan te hebben bewezen, na de voldoende bekende Duinkerken II- of *Karolingische* transgressie (IVde-VIIIste eeuw), van een derde zgn. Duinkerkaanse of postkarolingische transgressie. Deze zou hebben plaats gehad op een tijdstip dat de bodemkundigen tot nu toe situeerden tussen de Xde en de XIIde eeuw². Zij verdient de bijzondere aandacht van de historici om verschillende redenen:

- 1) deze transgressie was tot nog toe onbekend;
- 2) de bodemkundigen dateren haar op een tijdstip waarop de geschreven documenten talrijker worden;
- 3) zij is, hoewel minder belangrijk voor de vorming van de gehele kustvlakte dan de Duinkerken II-transgressie, niettemin van fundamenteel belang voor het ontstaan van enkele belangrijke elementen van het historisch-geografisch landschap in Kustvlaanderen, nl. het Zwin, het IJzerestuarium en de belangrijkste dijken.

I. Het voornaamste probleem in verband met deze transgressie is haar datering. De oplossing ervan wordt echter bemoeilijkt door het bestaan van twee fasen in deze transgressie, door de bodemkundigen onbetwistbaar vastgesteld aan de hand van haar afzettingen in de streek ten NO van Brugge: de Duinkerken III- transgressie wordt bijgevolg verdeeld in een Duinkerken III A-transgressie (DIIIA) en een Duinkerken III B-transgressie (DIIIB)³. De jongste van beide fasen, *DIIIB*, is de belangrijkste, tenminste in de streek ten NO van Brugge. Deze overstroming heeft immers een aanzienlijke uitbreiding van het Zwin veroorzaakt en meer bepaald is zij de oorzaak van het ontstaan van de belangrijke Zwin-arm bij Damme⁴. Zij werd door de bodemkundigen in de XIde-XIIde eeuw gesitueerd⁵. Het is echter mogelijk, aan de hand van historische gegevens,

(2) Zie o.m. R. TAVERNIER, *De jongste geologische geschiedenis der Vlaamse kustvlakte*; F. MOORMANN, *De bodemgesteldheid van het Oudland van Veurne-Ambacht*, blz. 18.

(3) J. AMERYCKX, *Kaartblad Westkapelle 11E - Het Zwin, verklarende tekst* (1954), blz. 11.

(4) J. AMERYCKX, *Ontstaan en evolutie van het Zwin in België*.

(5) F. MOORMANN, *De bodemgesteldheid van het Oudland van Veurne-Ambacht*, blz. 18.

deze datering te preciseren. Inderdaad: het machtige dijkenstelsel ten NO van Brugge, van Uitkerke over Heist (Evendijk), Knokke-Westkapelle (Kalvekedijk), Westkapelle-Hoeke (Bloedlozendijk), Hoeke-Oostkerke (Krinkeldijk), naar Damme (dijk van Rombautswerve, Polderstraat)⁶, werd aangelegd onmiddellijk na het begin van de DIIIB-transgressie. Dit is immers de enige mogelijkheid om het feit te verklaren dat de afzettingen van de DIIIB precies ophouden aan de voet van deze dijk⁷. Dit dijkenstelsel loopt, in de richting die we gevolgd hebben vanaf Uitkerke, niet verder W.-waarts dan Damme, waar de Polderstraat er het laatste deel van vormt⁸. Ten W. van dit punt bestaat er niet meer die scherpe grens tussen de afzettingen van de DIIIB- en de DIIIA⁹. Hier deinde de Zwinarm, verwekt door de DIIIB, vrij uit in een brede, ondiepe strandvlakte, waarin blijkbaar geen blijvende kreken gevormd werden. Deze toestand nam een einde met de stichting van Damme. Inderdaad, deze middeleeuwse stad, als zodanig gesticht door Filips van de Elzas in 1180, dankt zowel haar ontstaan als haar naam aan de aanleg van een dam of dijk (de Branddijk), nagenoeg op de grens van het diepe water (Zwinarm) en de ondiepe overstromingsvlakte (strandvlakte), dwars er doorheen, loodrecht op de dijk die de Zwinarm langs het N begrensd (dijk van Rombautswerve, Polderstraat), waardoor het bevaarbare gedeelte van de Zwinarm werd afgesloten en begrensd. De aanleg van deze dam of dijk was, naar we op historische gronden mogen aanvaarden, voltooid in 1180¹⁰. Met de aanleg ervan zal wel ten vroegste omstreeks 1150 begonnen zijn, een tijdstip dat we als veilige terminus *a quo* mogen beschouwen¹¹. Belangrijk daar tegenover is nu het gegeven dat ten ZW van Damme, d.i. ten Z van deze dijk, de afzettingen van de DIIIB-transgressie, die daar dus hebben plaats gehad vóór de aanleg van de besproken dwarsdijk te Damme, een dikte hebben van ca 50 cm. Als orde van grootte voor de afzettingen in deze streek mogen we « 1 cm afzetting per jaar » vooropstellen¹². Daaruit volgt dat de DIIIB-afzettingen ten ZW van Damme op ongeveer 50 jaar tijd werden gevormd; hieraan werd dan, ten vroegste ca 1150, door de aanleg van de dam of dijk te Damme, een einde gesteld. Meteen geeft deze verantwoorde redenering ons bij benadering de begindatum van de DIIIB-transgressie: ca 1100. Het machtige dijkenstelsel ten NO van Brugge zou dus eveneens omstreeks hetzelfde tijdstip zijn aangelegd. Historisch is dit op het eerste zicht niet uitgesloten, al zijn nadere beschouwingen over de organisatie van deze dijkaanleg voorlopig onmogelijk.

(6) Z'ie kaart nr 1, blz. 4, de dijken aangeduid door de letters *c, b, m, n, s, x*.

(7) J. AMERYCKX, *Kaartblad Westkapelle 11E - Het Zwin, verklarende tekst*, blz. 12.

(8) Dijk aangeduid door letter *x* op kaart nr 1.

(9) Zie kaart nr 2, tussen blz. 6 en 7.

(10) H. VAN WERVEKE, *De economische politiek van Filips van de Elzas (1157/68 tot 1191)* (Mededelingen Kon. Vl. Academie voor Wetenschappen, Klasse der Letteren, jaargang XIV, 1952, nr 3), blz. 6-7. Vgl. kaart nr 1.

(11) A. DE SMET, *L'origine des ports du Zwin, Damme, Mude, Monnikerede, Hoeke et Sluis* (Études... Pirenne, 1937), blz. 130-132.

(12) J. AMERYCKX, *Nog over Lapscheure* (Biekerf LV, 1954), blz. 50-51.

NOORDZEE

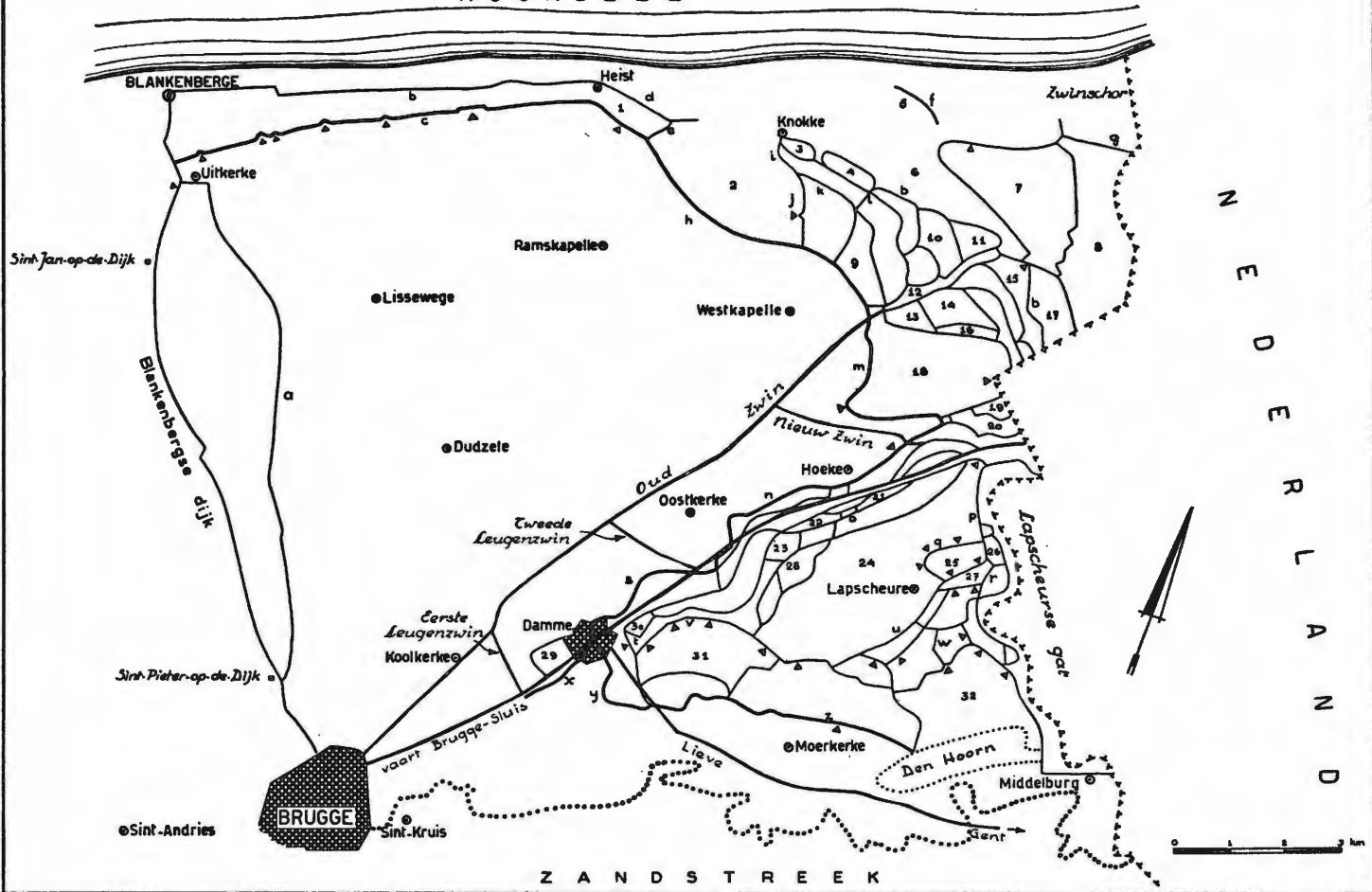

Fig. 1. Kaart van de polders en dijken ten NO van Brugge.

POLDERS

1. Pannepolder
2. Vardenaarspolder
3. Papenpolder
4. Mager Schorre
5. Zoute Polder
6. Oude Hazegraspolder
7. Nieuwe Hazegraspolder
8. Willem Leopoldpolder
9. Keuvelpolder
10. Butspolder
11. Vagevierspolder
12. Nieuwland
13. Baespolder
14. Polder van de kleine Keuvele
15. Noordpolder
16. Schellebankpolder
17. Godefroy-Beukelspolder
18. Greven'inge polder
19. Zoute pannepolder
20. Robbemoreelpolder
21. Polders van de vier Landsheren
22. Polder Lem
23. Polder van Namen
24. Sint-Jobspolder
25. Pannepolder
26. Zeepolder
27. Spermaliepolder
28. O.L.Vrouw polder
29. Zeuge
30. Carbosadepolder
31. Stampaartshoekepolder
32. Maldegemse polder

DIJKEN

- a) Dulle weg
- b) Graaf Jansdijk
- c) Evendijk
- d) Pasteurdijk
- e) Pannedijk
- f) Zoute dijk
- g) Internationale dijk
- h) Kalvekedijk
- i) Knokkendijk
- j) Kragendijk
- k) Meunikkendijk
- l) Kwaaddijksken
- m) Bloedlozendijk
- n) Krinkeldijk
- o) Landsdijk
- p) Groene Zeedijk
- q) Groene dijk
- r) Nieuwe zeedijk (1650)
- s) Dijk van Romboutswerve
- t) Krommendijk
- u) Sint-Pietersdijk
- v) Oude Sluisdijk
- w) Brolozendijk
- x) Polderstraat
- y) Branddijk
- z) Damweg

II. Het tweede grote probleem dat nu oprijst voor de historici is het bepalen van de tijd verlopen tussen het einde van de DIIIA en het begin van de DIIIB¹³. De bodemkundigen beschikken voor de oplossing van dit probleem over geen enkel gegeven. Zij stelden eenvoudig vast dat in de streek ten NO van Brugge en binnen het grote dijkenstelsel dat in verband met de DIIIB ca 1100 werd opgebouwd, afzettingen voorkomen die ouder zijn en als een eerste, minder belangrijke fase van de DIII-transgressie beschouwd mogen worden¹⁴. Zij leggen bovendien, op goede gronden, een verband tussen de DIIIA en de aanleg van de Blankenbergse dijk ten N van Brugge. Historisch kan de aanleg van deze dijk echter noch gedateerd, noch gesitueerd worden¹⁵. De enige manier om het gestelde probleem te benaderen lijkt dan een onderzoek naar de datering van dat andere grote resultaat van de DIII-transgressie, het IJzerestuarium. Inderdaad: zuiver bodemkundig kan het IJzerestuarium gevormd zijn zowel door de DIIIA als door de DIIIB-transgressie. In de afzettingen van de DIII is hier niet het onderscheid tussen twee fasen vast te stellen dat, door bijzondere omstandigheden, ten NO van Brugge wel kon opgemerkt worden¹⁶. Anderzijds beschikken we voor de datering van de vorming van het IJzerestuarium door de DIII-transgressie over een vast historisch gegeven: de stichting van Nieuwpoort door Filips van de Elzas in 1163¹⁷. Alleen dit feit reeds brengt ons tot een vergelijking met Damme. Nochtans, terwijl Damme werd opgericht aan een Zwinarm diep in het binnenland, ligt Nieuwpoort vlak aan de kust, aan het estuarium zelf van de IJzer, en bovendien op een nieuwgevormd duin, t.t.z. een duin gelegen op DIII-afzettingen en gevormd tijdens de DIII-transgressie¹⁸. Bij een dergelijke vergelijking van de bodemkundige situatie van Damme en Nieuwpoort, én in de veronderstelling dat het IJzerestuarium zou gevormd zijn door de B-fase van de DIII-transgressie, zou men uit de bijzondere ligging van Nieuwpoort dan ook moeten besluiten dat, vermits beide steden omstreeks hetzelfde tijdstip ontstonden, de DIIIB-transgressie veel vlugger zou verlopen zijn in het IJzerestuarium dan in de buurt van Damme. Dit is moeilijk te aanvaarden, zodat we de vorming van het IJzerestuarium ouder achten dan de vorming van de Zwinarm bij Damme. Deze stelling wordt inderdaad door de bodemkundige interpretatie der historische dateringselementen bevestigd. De afzettingen van de DIII-transgressie bij Nieuwpoort zijn immers minstens 100 jaar oud¹⁹, zodat — steunend op de stichtingsdatum van Nieuwpoort

(13) De bodemkundigen nemen een korte rustperiode aan tussen beide fasen: vgl. J. AMERYCKX, *Kaartblad Westkapelle 11E - Het Zwin, verklarende tekst*, blz. 12.

(14) Zie kaart nr 2.

(15) J. AMERYCKX, *Ontstaan en evolutie van het Zwin in België*, blz. 100.

(16) F. MOORMANN, *De bodemgesteldheid van het Oudland van Veurne-Amacht*, blz. 18-19.

(17) H. VAN WERVEKE, *De economische politiek van Filips van de Elzas*, blz. 5.

(18) Dit duin wordt in de teksten *Sandesbovetha* (Zandhoofd) genoemd: R. DEGRYSE, *'s Graven domein te Nieuwpoort* (Handel. Soc. d'Emulation te Brugge, LXXXV, 1948), bl. 71; VAN WERVEKE, *loc. cit.*

(19) De DIII-afzettingen hebben hier een dikte van ongeveer 1 m, hetgeen — geleet op de orde van grootheid welke we hoger vooropstelden (1 cm per jaar) — een tijdsduur van minstens 100 jaar impliceert.

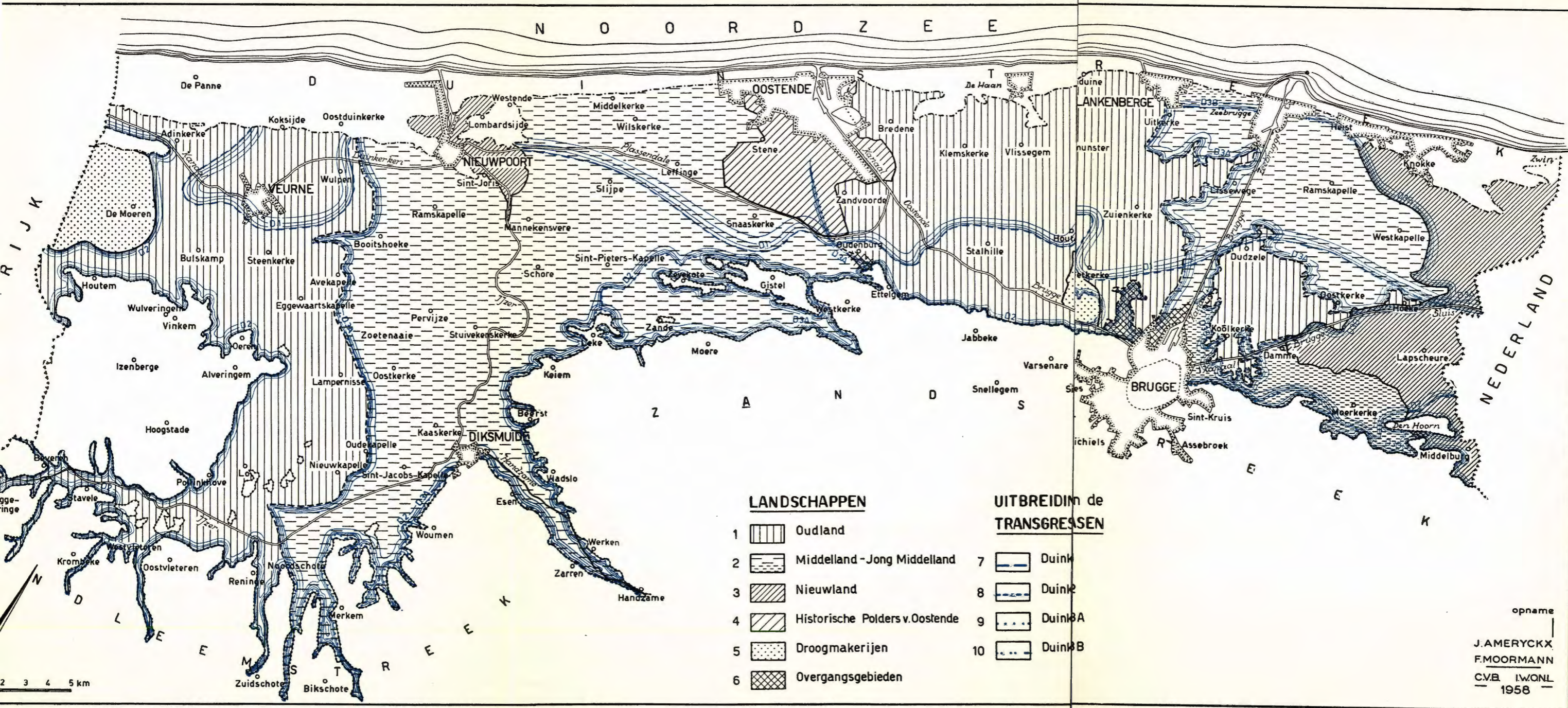

Fig. 2. — Kaart van de Duinkerkiense transgressies in de Vlaamse kustvlakte

(1163) — we de aanvang van de DIII-transgressie welke het IJzerestuarium vormde omstreeks 1050 mogen dateren. Deze datering stemt overeen met de vermelding tussen 1083 en 1093 van het nieuw gevormde duin waarop Nieuwpoort zelf werd gebouwd²⁰. Ze wordt bovendien bevestigd door een bekende tekst uit de *Translatio Sancti Wandregisili*, door Blanchard ten onrechte in 944 gesitueerd²¹, hierin gevolgd door Moormann die hem gebruikte om de transgressie die ons bezighoudt in de Xde eeuw te dateren²², doch waarvan Prof. Dhondt terecht deed opmerken dat hij in de tweede helft van de XIde eeuw thuishoort²³.

Meteen beschikken we aldus over een gegeven om bij benadering de ouderdom te bepalen van de bekende Oude Zeedijk, in NZ-richting aangelegd tussen Oostduinkerke en Lo, ten W van het IJzerestuarium, kort na de transgressie waardoor het IJzerestuarium werd gevormd²⁴. Op enkele uitzonderingen na, die trouwens belangrijke aanwijzingen verschaffen over de techniek van de dijk-aanleg²⁵, ligt deze dijk immers precies op de grens tussen de afzettingen van de DII- en de DIII-transgressie²⁶. De aanleg van deze dijk dagtekt dus uit de tweede helft van de XIde eeuw, ten vroegste ca 1050.

Of we tenslotte deze transgressie mogen beschouwen als het equivalent van de DIIIA ten NO van Brugge is een vraag die niet met zekerheid kan beantwoord worden. De bodemkundigen nemen in ieder geval aan, op grond van het behoren zowel van DIIA als DIIIB tot de DIII-transgressie, dat de DIIIA niet meer dan 100 jaar vóór de DIIIB heeft plaats gehad, d.i. dus, volgens onze jongste resultaten, niet vóór 1000. Ze kan bijgevolg misschien wel met de DIII-transgressie welke het IJzerestuarium vormde, vereenzelvigd worden.

III. Een derde belangrijk probleem waarvoor de recente onderzoeken der bodemkundigen de historici geplaatst hebben, is het ontstaan en de historisch-geografische situatie van Brugge.

Tot nu toe namen de historici algemeen aan dat de geografische situatie waaraan Brugge haar ontstaan dankte, bepaald werd door de nabijheid van en de verbinding met de zee. Inderdaad, Brugge ontstond, in de tweede helft van de IXde eeuw, op de plaats waar een belangrijke landweg een rivier (de Reie) kruiste, waarvan men aanvaardde dat ze in verbinding stond met het Zwin en aldus met de zee²⁷. Die verbinding

(20) F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre (1071-1128)*, blz. XXXII: vermelding van een ruil tussen graaf Robert I van Vlaanderen en Engelbert, abt van Sint-Winnoksbergen, betr.: «*terram centum ovium in Sandascuad*» (Sandeshoved), gedaan tussen 1083 en 1093.

(21) R. BLANCHARD, *La Flandre* (Parijs, 1906), blz. 158-159.

(22) F. MOORMANN, *De bodemgesteldheid van het Oudland van Veurne-Ambacht*, blz. 18.

(23) J. DHONDT, *Het ontstaan van het vorstendom Vlaanderen* (Belg. Tijdschr. voor Phil. en Gesch., XXI, 1942), blz. 82, n. 1.

(24) Kaart nr 3 (blz. 19): (1) Vgl. MOORMANN, *De bodemgesteldheid van het Oudland van Veurne-Ambacht*, blz. 110.

(25) Zie verder blz. 18.

(26) Zie kaart nr 2.

(27) J. DHONDT, *De vroege topografie van Brugge* (Handel. Maatsch. Gesch. en Oudheidkunde te Gent, Nieuwe Reeks, XI, 1937), blz. 4-5, 15.

werd verzekerd, tenminste vooraleer Damme als voorhaven van Brugge in 1180 werd ingericht, door het Oude Zwin²⁸. Men achtte dit bewezen, o.m. door de omstandigheid dat de oudste haven of aanlegplaats te Brugge, hetzij men ze situeert in de omgeving van de burcht, hetzij aan het *Ketelwii*c een 500 m ten N van de burcht, in ieder geval gelegen was langsheen de Oude Reie die in rechtstreekse verbinding stond met het Oude Zwin, dat over Koolkerke en Oostkerke, ten NO van Westkapelle uitmondde in het eigenlijke Zwin²⁹.

Deze voorstelling werd nu vernietigd door de resultaten van het bodemkundig onderzoek, die aantoonde dat het Oude Zwin een gegraven kanaal was³⁰. De historici moeten zich vooralsnog bij dit besluit neerleggen. Zij kunnen hierbij alleen doen opmerken dat het Oude Zwin ten laatste in 1127 bestond³¹ en dat, in het kader van de historische situatie van het graafschap Vlaanderen, een dergelijk kanaal ten vroegste omstreeks het midden van de XIde eeuw kan gegraven zijn. Het is anderzijds waarschijnlijk dat dit kanaal werd gegraven na de aanleg van het machtige dijksysteem Evendijk-Kalveketedijk-Bloedlozendijk, zodat er aanduidingen zijn om het graven van het Oude Zwin tussen ca 1100 en 1127 te dateren³².

We staan dus voor de paradoxale toestand dat, precies voor de periode tijdens dewelke Brugge zich heeft ontwikkeld (einde IXde-einde XIde eeuw), de traditioneel aanvaarde verbinding van Brugge met de zee — de situatie waaraan het ontstaan van de stad op die plaats in hoofdzaak werd toegeschreven — ontbreekt. Toch was Brugge omstreeks het midden van de XIde eeuw eerst en vooral een haven, weliswaar niet zeer belangrijk, doch groot genoeg opdat een vloot — uit kleine schepen bestaande — er zich veilig kon ophouden. Het *Encomium Emmae reginae*, kort na 1042 door een Vlaming geschreven, bewijst dit onbetwistbaar. Er zijn ook andere teksten uit dezelfde tijd die op het bestaan wijzen van drukke betrekkingen te water tussen Brugge en Engeland, hetgeen impliceert dat Brugge vanuit de zee gemakkelijk per boot te bereiken was³³.

Anderzijds was het hydrografisch net ten ZW van Brugge geografisch én economisch zo onbelangrijk dat de verklaring van de ligging van Brugge aan de Reie uitsluitend moet gezocht worden in de verbinding van deze rivier met de zee.

Vanuit historisch standpunt is het zeer verleidelijk de verbinding van Brugge met de zee omstreeks het midden van de XIde eeuw, in verband te brengen met de DIIIA-transgressie, die omstreeks hetzelfde tijdstip ten NO van Brugge heeft plaats gehad. De bodemkundigen verzetten zich echter hertegen. Zij doen opmerken dat de DIIIA-trans-

'28) A. DE SMET, *Het waterwegennet ten Noordoosten van Brugge in de XIIIe eeuw* (Belg. Tijdschr. voor Phil. en Gesch., XII, 1933), blz. 1030-1059.

(29) J. DE SMET, *De oude hydrografie van de stad Brugge* (Handel. Soc. d'Emulation te Brugge, LXXXVI, 1949).

(30) J. AMERYCKX, *Het Oude Zwin* (Biekerf LV, 1954), blz. 81-87.

(31) A. DE SMET, *Het waterwegennet ten N.O. van Brugge*, blz. 1055.

(32) J. AMERYCKX, *Ontstaan en evolutie van het Zwin in België*, blz. 107.

(33) F.L. GANSHOF, *Iets over Brugge gedurende de preconstititionele periode van haar geschiedenis* (Nederlandsche Historiebladen, I, 1938), blz. 282-283.

gressie, welke Brugge inderdaad langs het N dicht naderde³⁴, veel minder sterk is geweest dan de DIIIB en vooral dat de DIIIA geen krekken heeft gevormd ten N van Brugge, langswaar men anders een verbinding tussen Brugge en de zee zou kunnen veronderstellen. De krekken gevormd door de DIIIA-transgressie liggen uitsluitend in de buurt van Ramskapelle en Westkapelle³⁵, twee dorpen trouwens op de afzettingen van de DIIIA ontstaan, terwijl Dudzele, Lissewege en Oostkerke, gelegen op DII-afzettingen, waarschijnlijk continu bewoond bleven tijdens de DIIIA.

Overigens heeft de DIIIA-transgressie in de onmiddellijke omgeving van Brugge waarschijnlijk slechts een 50-tal jaren geduurd: de dikte der afzettingen bewijst zulks³⁶. Tegenover dit negatieve antwoord mogen de historici, steunend op onbetwistbare teksten, aan de bodemkundigen dan terecht en met klem de vraag stellen: op welke wijze stonden de waterlopen te Brugge, en vnl. de Reie, tijdens de Xde-XIde eeuw in verbinding met de zee, zoniet: hoe was de verbinding van Brugge met de zee — een feit dat, tenminste omstreeks het midden van de XIde eeuw, niet ontkend kan worden³⁷ — dan wel verzekerd? Deze vraag is des te klemmender daar de bodemkundigen aanvaarden dat tijdens de DII-transgressie (IVde-VIIIste eeuw) het hydrografisch net te Brugge in verbinding stond met de zee langs een brede, door de DII-transgressie gevormde kreek tussen Brugge en Zeebrugge. Deze kreek zou ten laatste in de loop van de IXde eeuw verzand zijn³⁸, d.i. precies op het ogenblik waarop Brugge zoniet ontstond, dan toch voor het eerst in de historische documenten verschijnt. Het is duidelijk dat het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van Brugge een groot probleem is, met klem opnieuw aan de orde gesteld, en waarvan de oplossing bovendien, door de samenwerking van bodemkundigen en historici, vooralsnog zeer moeilijk lijkt.

IV. Het laatste probleem waarop wij eenvoudig de aandacht willen vestigen is de datering van de reeks lang bekende Duinkerken II-transgressie. De aanvang van deze zeer belangrijke transgressie, waaraan onze kustvlakte haar ontstaan te danken heeft, situeert men gewoonlijk op het einde van de IVde eeuw³⁹. Deze algemeen aanvaarde datering werd echter nooit grondig geadstrueerd en zou dit, o.m. vanwege de archeologen, ten zeerste verdienen.

Als einddatum voor de DII-transgressie wordt anderzijds gewoonlijk de VIIIste-IXde eeuw aanvaard. Men steunt hiervoor op het verschijnen van enkele plaatsen in de kustvlakte omstreeks dat tijdstip, evenals op de ligging van een aantal *castella* aan de rand van het poldergebied, waarvan

(34) Zie kaart nr 2.

(35) J. AMERYCKX, *Kaartblad Westkapelle 11E - Het Zwin, verklarende tekst*, blz. 12.

(36) *Ibidem*: de gemiddelde dikte der afzettingen bedraagt 40 cm.

(37) Zie hoger, n. 33.

(38) J. AMERYCKX, *Kaartblad Westkapelle 11E - Het Zwin, verklarende tekst*, blz. 11.

(39) R. BLANCHARD, *La Flandre*, blz. 151; J. DHONDT, *Ontstaan van het vorstendom Vlaanderen*, (Belg. Tijdschr. vr Phil. en Gesch., XX, 1941), blz. 536, n. 3.

men de aanleg in verband brengt met de verdediging van de toenmalige kust tegen de dreigende Noormanneninvallen en bijgevolg in de IXde eeuw dateert ⁴⁰. Deze datering doet echter enkele problemen rijzen, waarvan wij er hier slechts twee aanstippen. In het poldergebied, m.a.w. op de afzettingen van de DII-transgressie, komen enkele *-zele* en *-beem* toponiemen voor. Tot op welk ogenblik zijn deze toponiemen van vroeg-middeleeuwse oorsprong productief gebleven? Een ander probleem, dat nauw met het voorgaande samenhangt, houdt verband met de bewoonbaarheid en de bewoning van het poldergebied. Alhoewel men het einde van de DII-transgressie in de loop van de VIIIste-IXde eeuw stelt, schijnt de occupatie van de kustvlakte toch hoofdzakelijk een XIde-eeuws verschijnsel te zijn ⁴¹. Hoe verklaart men dit?

*
**

Dit zijn een viertal problemen die door Dr. Ameryckx en Dr. Verhulst aan de vergadering op enigszins schematische wijze werden voorgelegd. Wij laten hieronder een verslag volgen van de discussie waartoe dit rapport aanleiding heeft gegeven.

I. Het eerste probleem dat aan de orde wordt gesteld heeft betrekking op de datering van de occupatie van de poldervlakte na de DII-transgressie. Het leek logisch hieraan een gedachtenwisseling over de toponymie van de kustvlakte te laten voorafgaan.

GIJSSSELING behandelt vooraf het probleem van de verschijning der oudste dijknamen. Zij verschijnen in de eerste helft van de XIde eeuw: de oudst bekende zijn *Tubindic* en *Isendic* ⁴². Het zijn kleine, individueel aangelegde dijkjes (zgn. kadijkjes): ze waren waarschijnlijk niet op gemeenschapsbescherming gericht.

Prof. DHONDT vraagt de mening van Dr. Gijsseling over de datering der toponiemen uit de Polderstreek en over hun karakteristieken.

GIJSSSELING: we kunnen de toponiemen niet dateren op 200 jaar na, doch wel b.v. het verschil vaststellen tussen gallo-romeinse en merovingische toponiemen. Het toponiem *-inge* (oorspr.: *-ingja-*) komt voor langs de gehele Noordzeekust, van West-Vlaanderen tot tenminste Groningen. Het is uiterst typisch voor poldertoponiemen en het duidt zeer talrijke nederzettingen aan ⁴³. Er bestaat een grondig verschil tussen de toponiemen uit de Polderstreek en uit de onmiddellijk aanpalende Zandstreek, dat vnl. tot uiting komt in de toponiemen die waterlopen aanduiden. In de Polderstreek treft men bv. zeer veel namen van water-

(40) J. DHONDT, *art. cit.*, blz. 537-538.

(41) J. DHONDT, *art. cit.*, blz. 82, n. 1.

(42) M.K.E. GOTTSCHALK, *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, I, (Assen, 1955), blz. 20.

(43) Landinwaarts zijn er (doch heel wat minder dan in de Polders) voorbeelden tot in de streek van Kleve. Het oudste voorbeeld is *Caspingio*, ergens bij Alblasserdam (Ned.), uit de Peutingerkaart (\pm 365).

lopen aan op *Ee* en *vliet*, doch geen enkele op beek. *Ee* komt in de Zandstreek bijna niet voor⁴⁴, *vliet* zal er wel totaal onbekend zijn. *Mare* is eveneens typisch voor de Polderstreek; het komt vermoedelijk niet voor in de Zandstreek. Dit verschil in de woordenschat is een gevolg van een verschillende natuurlijke gesteldheid: *vliet* bv. is iets typisch voor de Polderstreek; in het binnenland zijn er eenvoudig geen vlieten.

Op zuiver taalkundig, inz. fonetisch gebied is er eveneens een onderscheid: de kuststreek stond oorspronkelijk veel dichtër bij het Engels dan het binnenland: de polders zijn daarbij veel conservatiever dan de Zandstreek.

Prof. DHONDT: liggen de *-zele* en de *-beem*-toponiemen in de Polderstreek steeds op hoogten?

GIJSSELING: ik veronderstel dat ze op kreekruggen liggen.

Prof. TAVERNIER: wij hebben daarover gegevens door de bodemkartering, meer bepaald voor *Tetegem* en *Uksem*. Ze liggen beide op geïnverseerde krekën van de DII-transgressie⁴⁵.

VERHULST: liggen de *-zele* en *-beem*-toponiemen ten NO van Brugge eveneens op geïnverseerde DII-krekën?

Prof. DHONDT: is het mogelijk dat er nog *-zele* en *-beem*-toponiemen in de XIde eeuw ontstonden?

GIJSSELING: ik geloof het niet. *Zele* komt nogal ver zuidwaarts voor, tot in Artois. Het is dus vroeg produktief geweest en ik denk niet dat het in de Xde-XIde eeuw nog produktief zal geweest zijn. In de Kempen bv. komen geen *zele*-toponiemen meer voor. *Heem* daarentegen zal zeker langer produktief gebleven zijn dan *zele*. De voorbeelden uit Frankrijk bieden hier echter geen steun wegens de tweetaligheid: men gebruikte er *villa* waar men in Vlaams gebleven gebied *beem* heeft gebruikt.

VERHULST: De Langhe in zijn werk « De oorsprong der Vlaamse kustvlakte » verklaart het voorkomen van verschillende *zele* en *beem*-toponiemen ten NO van Brugge door migratie⁴⁶.

GIJSSELING: migratie is hier niet waarschijnlijk; migratie komt uiterst zelden voor, bijna alleen in leenverband, waar een volgleen genoemd wordt naar het hoofdleen.

Prof. DHONDT: is het absoluut onmogelijk een uiterste datum voor de produktiviteit der *zele*-toponiemen op te geven?

GIJSSELING: het is zeer moeilijk op 200 à 300 jaar na. Ik meen dat de IXde eeuw de laatste eeuw zou kunnen zijn voor de produktiviteit van *zele*. *Heem* kan eventueel nog 200 jaar langer produktief gebleven zijn, d.i. tot ca 1100.

(44) *Aba* (waaruit in de polders *ee* ontstond) komt wel veelvuldig voor in Zuid-Duitsland; tussen de polders en de Mainstreek zijn er bijna geen voorbeelden.

(45) Dr. Gijsseling wees er echter op dat *Uksem* geen naam is op *-beem*, doch op *-ham*.

(46) J. DE LANGHE, *De oorsprong der Vlaamsche kustvlakte* (Knokke, 1939), blz. 93.

Vervolgens wordt, op vraag van prof. TAVERNIER, overgegaan tot de bespreking van de datering van de occupatie en de bewoning van de poldervlakte na de DII-transgressie.

Prof. DHONDT: de teksten uit de XIde eeuw wijzen op de bewoning van de poldervlakte, m.a.w. het kan een feit van documentatie zijn. Zekerheid over de bewoning van de kustvlakte heeft men slechts in de tweede helft van de XIde eeuw, dank zij de grote bezitsoorkonden van Sint-Winnoksbergen (1067) en Sint-Donaas (1089)⁴⁷. Het kan evenwel ook reeds 200 jaar vroeger het geval zijn geweest: we weten het niet.

VERHULST: Lampernisse verschijnt in de IXde eeuw⁴⁸.

Prof. TAVERNIER: de kom van de gemeente Lampernisse ligt op DII-afzettingen, al heeft Lampernisse ook grondgebied liggend op DIII.

VERHULST: dus ontstond Lampernisse na de DII-transgressie, die bijgevolg ten laatste omstreeks het midden van de IXde eeuw beëindigd was⁴⁹.

Prof. TAVERNIER: van zodra het polderland *continu* bewoond was, m.a.w. niet sinds het toevallig voorkomen van een schaapskooi, maar sinds het bestaan van werkelijke nederzettingen, is het praktisch zeker dat men graafwerken heeft moeten uitvoeren met het oog op de afwatering. Het probleem voor de poldervlakte was immers: de afvoer van het regenwater. Ik meen dat, indien men het ogenblik kon vaststellen waarop de poldervlakte *continu* bewoond was, deze datum samenvalt met het ogenblik waarop men tamelijk belangrijke afwateringswerken heeft gegraven. Anders was het gebied immers niet bewoonbaar.

VERHULST: nochtans betoogt S.J. Fockema Andreae in zijn « Studiën over Waterschapsgeschiedenis », deel 5, Zeeuws-Vlaanderen, blz.2-3, verwijzend o.m. naar een studie van Prof. Tavernier, dat de voorstelling dat alle gronden die thans zonder kunstmatige waterbeheersing niet bewoond zouden kunnen zijn, door kunstwerken bewoonbaar zouden zijn gemaakt, thans meer en meer verlaten is. Is hier geen contradictie?

Prof. TAVERNIER: in 't geheel niet. Vroeger dacht men dat de poldervlakte slechts kon bewoond worden wanneer ze van de zee was afgesloten door kunstmatige dijken. Dit is bepaald foutief. De poldervlakte kon bewoond worden wanneer ze gecolmateerd was tot een niveau waarop ze praktisch niet meer overstroomd werd. Doch, van zodra men een continue bewoning heeft stelt zich het probleem, niet van de bescherming tegen de zee, tegen de vloed, maar van de afvoer van het water afkomstig van de regenneerslag en vooral van de enkele beekjes die uit het binnenland komen. Dit is een zeer groot probleem, dat met de dag meer acuut wordt in een bewoonde poldervlakte, omdat precies op dat ogenblik inversie optreedt en hierdoor de natuurlijke afvoer van het water moeilijker wordt.

(47) J. DHONDT, *Ontstaan van het vorstendom Vlaanderen*, blz. 82, n. 1.

(48) M. GIJSSELING - A.C.F. KOCH, *Diplomata belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, nr 33, blz. 57: « in Lampanesse... » (a° 857).

(49) Gijsseling wijst erop dat *Lampanesse* geen nederzettingsnaam is: *lam(p)* + suffix, dus een lammerengrond, een schaapsgrond.

VERHULST: hoe moet men dan het feit verklaren dat, ondanks deze vroege afwateringswerken, in de XIde eeuw bijna uitsluitend schaapsgronden, d.i. zoute gronden, in de Polderstreek vermeld worden?

Prof. TAVERNIER: dit feit heeft niets te maken met de hoge waterstand, maar wel met de vegetatie. Schapen zijn de enige dieren die een zoute vegetatie verdragen. Het voorkomen van schaapsgronden in de XIde eeuw is enkel een bewijs van het feit dat de ontzouting een zeer langzaam proces is geweest.

VERHULST: kan de normale duur van een dergelijk ontzoutingsproces en meer bepaald de maximale duur ervan, vastgesteld worden?

Prof. TAVERNIER: wanneer de afwatering normaal is — een belangrijke voorwaarde, want het zout moet op natuurlijke wijze weg kunnen: men gebruikte daartoe immers nog geen technische middelen — dan zijn er aanwijzingen dat minstens 100 jaar na hun occupatie de ontzouting van kleigronden nog aan gang kan zijn. Op kleigronden geschiedt de ontzouting zeer langzaam en bij een slechte afwatering kan het ontzoutingsproces nog veel langer duren.

Prof. DHONDT: in dit stadium van de discussie schijnt het mij nuttig reeds enkele resultaten samen te vatten.

1. *Zele* is niet meer produktief na 900. We stellen vast dat er wel enkele, doch zeer weinig *-zele*-toponiemen in het poldergebied voorkomen. De *-beem*-toponiemen leren ons niets vermits ze doorheen de gehele bestudeerde periode, d.i. tot ca 1100, kunnen ontstaan zijn.

2. De burchten welke door de graaf van Vlaanderen op het einde van de IXde eeuw werden opgericht (Aardenburg, Brugge, Gistel, Oudenburg, Veurne (op een eiland), Sint-Winnoksbergen, Broekburg), vormen een lijn die ongeveer samenvalt met de grens van het poldergebied⁵⁰. Deze lijn op dit tijdstip stemt overeen met het feit dat er in het poldergebied nagenoeg geen *-zele*-toponiemen voorkomen. Daartegenover staat dat we in de tweede helft van de XIde eeuw een normaal bewoond poldergebied aantreffen. Dit geeft ons twee *termini* voor de ontwikkeling van een continue bewoning van de kustvlakte: ca 900 als vroegste en tweede helft van de XIde eeuw als laatste.

3. Ook in verband met de bedijkingen kunnen we een grens aangeven: de vroegste dijktoponiemen, die dan nog «persoons-dijk»-toponiemen zijn, t.t.z. kleine dijkjes, welke uiteraard de allervroegste zijn, worden niet vóór 1000 aangetroffen. De grote dijken, gericht op gemeenschapsbescherming, werden aangelegd in de periode 1050-1150.

Wij krijgen dus het volgend beeld: het poldergebied is bewoonbaar vanaf ca 900, het wordt min of meer ingedijkt tussen 1000 en 1150 en eerder tussen 1050 en 1150.

*
**

II. Hierna herinnert Prof. DHONDT de vergadering aan het feit dat het probleem Brugge, zoals door VERHULST uiteengezet, totaal onopgelost blijft. Er moet een poging gedaan worden om de standpunten van historici en bodemkundigen nader tot elkaar te brengen.

De historici kunnen aanvaarden dat het niet onmogelijk is dat men ca 1100 een kanaal zou gegraven hebben van Brugge naar het Zwin, met name het Oude Zwin, vermits de aanleg van grote dijken, omstreeks hetzelfde tijdstip, waarschijnlijk is.

Het secundaire probleem blijft dan echter bestaan: de verbinding tussen Brugge en de zee voordien, vóór het graven van dit kanaal. Bewijzen voor deze verbinding bezitten we met zekerheid slechts voor het midden van de XIde eeuw⁵¹.

Er kwamen te Brugge echter een aantal beken en rivieren samen. Hiervoor moet een uitweg naar de zee bestaan hebben.

AMERIJKX: naar mijn mening kan Brugge pas een zeker belang gekregen hebben als zeehaven vanaf het ogenblik dat Damme bestond. Vóór het afdammen van de Zwinarm te Damme zie ik, bodemkundig, absoluut geen mogelijkheid, zelfs bij het begin van de DIIIA, om een zeeschip verder dan Damme te laten varen. In de buurt van Damme lopen de krekens immers dood: volgens het bodemkundig onderzoek bestond er ten ZW van Damme slechts één plaats, ongeveer 150 m breed, waar een zeedoorgang heeft bestaan; het was echter zeer ondiep water, waarin geen krekens aanwezig waren.

DE SMET: te Brugge zijn er twee waterlopen, die in verbinding stonden met het Zwin: de (Oude) Reie en het Vuldersreitje (de Lange Reie). De Oude Reie liep over Koolkerke langs het Oude Zwin naar de zee en het Vuldersreitje was verbonden met de Zwinarm te Damme. De verbinding van Brugge met de zee, vóór het ontstaan van Damme, was de Oude Reie en het Oude Zwin⁵².

AMERYCKX: ik betwist niet dat dit de oudste verbinding was van Brugge met de zee. Het Oude Zwin is echter een gegraven kanaal.

DE SMET: historisch weten we dat er gegraven is aan het Oude Zwin: deze waterloop was trouwens eigendom van de stad Brugge.

VERHULST: is het bestaan van een *Budanflit* bij Oostkerke in 1089⁵³ niet het bewijs dat er ten NO van Brugge, waar later het Oude Zwin werd gegraven, krekens bestonden langswaars een verbinding met de zee mogelijk was?

AMERYCKX: zelfs in de strandvlakte tussen Brugge en Damme moesten er zeer veel *kleine* krekens bestaan hebben in de XIde eeuw.

VERHULST: op het ogenblik echter waarop *Budanflit* vermeld wordt bestond er geen strandvlakte meer in de buurt van Oostkerke. De streek blijkt steeds volop in uitbating genomen te zijn: men kweekt er zelfs kalveren⁵⁴.

(51) Zie hoger, n. 33.

(52) Zie hoger, n. 28 en 29.

(53) Oorkonde van Robert II voor Sint Donaas, uitg. GIJSELING-KOCH, *Diplomata belgica*, nr 170, blz. 297: « *In parrochia Ostkerca apud Budanflit* ».

(54) Zie de oorkonde geciteerd in voorg. noot.

Prof. TAVERNIER: een dergelijke kreek kan echter geen duurzame verbinding tussen Brugge en de zee tot stand gebracht hebben. De krekken zijn gekenmerkt door een zeer tijdelijk karakter. Ze bestonden hoogstens gedurende enkele tientallen jaren en zeker in een strandvlakte, waar men ze zeer moeilijk als een continue waterloop kan beschouwen.

DE SMET: maar dan moet toch de mogelijkheid bestaan hebben om op dat ogenblik een kanaal tot stand te brengen door verbindingen tussen deze kleine krekken te graven.

Prof. DHONDT: wat er ook van zij, het blijft een feit dat men het ontstaan van Brugge niet kan verklaren zonder iets bijzonders. Waarom ontstaat er een agglomeratie in de IXde-Xde eeuw, precies dàar?

Prof. TAVERNIER: ik zie hiervoor voldoende redenen: er zijn waterlopen die voor de verdediging belang hebben, er is een belangrijke landweg en we bevinden ons op zandgrond. Dit is een ideaal site: is er iets meer nodig?

Prof. DHONDT: inderdaad, er is iets meer nodig: een *burcht* bouwt men niet uitsluitend om die redenen. De burcht te Brugge werd daar gebouwd tegen de Noormannen, d.w.z. op een punt waar men vanuit de zee zeer gemakkelijk kon landen. De ligging van de burcht geeft een idee waar de vaste kust op dat ogenblik liep.

Prof. TAVERNIER: niet noodzakelijk, het is een normaal site: men bouwt natuurlijk op vaste zandgrond. Bovendien beschikte men te Brugge over waterlopen die men kon gebruiken om verdedigingswerken aan te leggen. Elders was dit niet het geval.

Prof. DHONDT: dit argument geldt niet omdat de verdediging van de burcht te Brugge slechts gedeeltelijk door natuurlijke waterlopen verzekerd was⁵⁵.

Prof. TAVERNIER: Brugge is het punt waar strandvlakte en Zwin het dichtst bij de grens van het vasteland kwamen⁵⁶.

Prof. DHONDT: waarom is Brugge dan niet ontstaan aan het Zwin zelf?

Prof. TAVERNIER: omdat men de burcht op zandgrond heeft willen bouwen.

Prof. DHONDT: nochtans is Brugge niet het dichtste punt van het vasteland bij het Zwin. Er zijn dichtere punten.

Prof. TAVERNIER: tijdens de DIIIA was Brugge het dichtste punt⁵⁷.

Prof. DHONDT: en omstreeks 900? De burcht te Brugge kan niet ouder zijn dan 800, terwijl er in de tweede helft van de IXde eeuw een reeks aanwijzingen zijn dat Brugge zich onderscheidt van het platte-land: men bouwt er een vesting tegen de Noormannen; omstreeks 900 groeit daar een agglomeratie die een quasi-stedelijk karakter heeft en *vicus* genoemd wordt⁵⁸. Men ontkomt niet aan het probleem dat Brugge ontstond in verband met de kustverdediging tegen de Noormannen.

(55) J. DHONDT, *De vroege topografie van Brugge*, blz. 5 vlg.

(56) Zie kaart nr 2.

(57) Zie kaart nr 2.

(58) GIJSSELING-KOCH, *Diplomata belgica*, blz. 138, « in *Brutgis vico* ».

VERHULST: heeft de brede DII-kreek ten N van Brugge dan geen rol gespeeld in het ontstaan van Brugge precies op die plaats in de loop van de IXde eeuw?

Prof. TAVERNIER: die kreek was op dat ogenblik reeds volkomen verzand. Ten bewijze hiervan: ze is niet gebruikt door de DIII-transgressie. Moest het nog een actieve kreek geweest zijn, dan zou de DIII ze gebruikt hebben.

Prof. DHONDT: in dit verband laat ik nochtans opmerken dat, nog op het einde van de Xde eeuw, Sint-Winnoksbergen vanuit de zee bereikbaar was over het water, nl. langs de *Gersta*⁵⁹.

Prof. TAVERNIER: de opening bij Sint-Winnoksbergen is, in tegenstelling met de DII-kreek ten N van Brugge, een blijvende opening geweest, die door dijk aanleg werd beschermd en vernauwd.

Prof. DHONDT: deze dijken echter bestonden waarschijnlijk niet vóór 1050. Dus was de *Gersta* in de Xde eeuw een open, niet ingedijkte, tamelijk diepe zee-inham. Was zoiets ten N van Brugge dan totaal onmogelijk? Er is ook Veurne, dat — als één van de reeks tegen de Noormannen opgerichte burchten — op een eiland gelegen was en dus in verbinding stond met de zee⁶⁰.

Prof. TAVERNIER: het geval Veurne zou dus bewijzen dat op het einde van de IXde eeuw in het Oudland van Veurne-Ambacht de DII-kreken nog actief waren en open. Veurne ligt inderdaad aan of dicht bij de monding van een zeer belangrijke kreek, de Schipgatkreek, waarvan de opslibbing toch wel iets later heeft plaats gehad dan de opslibbing van de meeste overige kreken in de buurt. Het is een zeer brede kreek, die zelfs gedeeltelijk met kleiplaten is opgevuld. Een dergelijke kreek kan veel langer open hebben gelegen, vnl. omdat ze dicht bij de zee was gelegen. De duur van het verzandingsproces kan min of meer uit de aard der sedimenten worden afgeleid. De uiteinden van de Schipgatkreek in het Z b.v. zijn zeer zandige kreekjes, die dus waarschijnlijk snel werden gecolmateerd. Dan is er een tussenzone waar een behoorlijk kleidek op zit, de zgn. middelloop van de kreken, en tenslotte het mondingsgebied waar de kreek zeer breed wordt. Daar heeft men hoofdzakelijk een groot zandgebied, waarin vrij uitgestrekte kleiplaten liggen. Deze vertegenwoordigen waarschijnlijk het laatste stadium van het verzandingsproces. In de monding van de kreek lagen toen verschillende eilanden, hogere delen waarop klei afgezet werd, terwijl tussenin meer zandige stroken voorkomen.

*
* *

(59) J. DHONDT, *Ontstaan van het vorstendom Vlaanderen*, blz. 80; BLANCHARD, *La Flandre*, blz. 158.

(60) J. DHONDT, *art. cit.*, blz. 80 en blz. 81, n. 6.

III. Op de vraag van VERHULST of de Schipgatkreek niet de oorspronkelijke monding van de IJzer, vóór de DIII-transgressie, is geweest, verlaat de discussie voor goed het probleem Brugge. De evolutie van de IJzermondning en de problemen in verband met de gevolgen van de DIII-transgressie vormen dan het laatste deel van de bespreking.

Prof. TAVERNIER: de Schipgatkreek is niet de monding van de IJzer geweest in de IXde-Xde eeuw. We weten helemaal niet waar de benedenloop van de IJzer lag op dat ogenblik. Vermoedelijk mondde de IJzer uit in enkele van de krekken ten Z van Veurne, zoals blijkt uit het karteringswerk van Maréchal.

Prof. DHONDT: er bestaat een tekst van 892 die spreekt over een *portus Iserae*⁶¹. De ligging van dit *portus* is verder onbekend: uit de naam blijkt slechts zijn ligging aan de IJzer. De Noormannen komen binnen langs dit *portus Iserae* en vertrekken van daaruit weer met hun schepen naar N-Frankrijk: dit wijst op een tamelijk diepe monding.

Prof. TAVERNIER: dit kan ik goed aanvaarden. Er is echter niet de minste reden om te aanvaarden dat dit *portus Iserae* gelegen was daar waar de IJzer nu loopt. Tijdens de DII-transgressie liep de IJzer zeker niet waar hij thans loopt. Er zijn zelfs aanwijzingen dat de IJzer toen een volkomen andere loop heeft gehad. De DII-krekken zijn immers doorgedrongen tot in de valleien van het binnenland.

Prof. DHONDT: heeft de tekst betr. *Iserae portus* dan betrekking op een DII-kreek?

Prof. TAVERNIER: ik geloof het niet.

MARECHAL: de DII-krekken kunnen reeds zeer vroeg verzand zijn.

Prof. DHONDT: dus heeft de tekst betr. *Iserae portus* wel degelijk betrekking op de IJzer.

VERHULST: nu we het toch over het IJzerestuarium hebben zou ik de vraag willen stellen of het duin *Sandeshoved* aan de monding van de IJzer te Nieuwpoort een jong duin is.

Prof. TAVERNIER: inderdaad, het is gelegen op DII-afzettingen.

VERHULST: het duin *Sandeshoved* wordt reeds vermeld in 1083-93⁶². Betekent dit dat de DIII-transgressie op dat ogenblik reeds beëindigd is? Hierdoor zouden we immers in tegenspraak komen met onze datering van de DIIIA-transgressie bij Nieuwpoort: tweede helft van de XIde eeuw.

Prof. TAVERNIER: neen, een dergelijk duin, dicht bij de kust, kan zich zeer snel vormen.

VERHULST: is de transgressie op dat ogenblik reeds afgelopen?

Prof. TAVERNIER: integendeel, dit duin is gegroeid tijdens de DIII-transgressie.

VERHULST: dit zou overeenstemmen met een tekst van 1107 die bewijst dat dit duin nog voortdurend aangroeide⁶³, en met de datering

(61) *Miracula Sancti Bertini*, uitg. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, XV/1, blz. 509, r. 27.

(62) Zie hoger, n. 20.

(63) F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 37, blz. 104: « *novam terram, nomine Sandeshoved, que per jactum maris jam crevit et que in posterum accrescet* ».

die we bereikten voor de DIII bij Nieuwpoort, nl. tweede helft van de XIde eeuw. Deze gegevens stemmen dan ook min of meer overeen met de datering van de Oude Zeedijk: ten vroegste ca 1050. We weten echter niet hoe lang de aanleg van deze dijk heeft geduurd, mede omdat we het mechanisme van de aanleg van dergelijke dijken niet kennen.

Prof. TAVERNIER: een dergelijke dijk werd niet noodzakelijk in één keer aangelegd. Men is waarschijnlijk begonnen met de gevaarlijke gaten af te grendelen. Naarmate de transgressie zich uitbreidde en belangrijker werd verbond men deze gedeeltelijke afsluitingen, trok men de dijk steeds verder door en maakte hem hoger. Dit kon wel 50 jaar duren. Een dergelijk verloop is meer bepaald voor de Oude Zeedijk waarschijnlijk vermits er DIII-sedimenten binnendijks voorkomen die analoog zijn met de DIII-sedimenten buitendijks en nochtans niet afkomstig zijn van dijkdoorbraken. Ze werden dus waarschijnlijk gevormd door kreekjes die bij het begin van de transgressie het eerst afgegrendeld werden en aldus binnendijks kwamen te liggen.

VERHULST: we zien echter nog niet goed in wie de leiding van deze operaties heeft gehad. Er bestonden op het ogenblik van de aanleg van de Oude Zeedijk nog geen abdijen in die streek. Hebben de graaf of lokale heren het initiatief genomen van deze uitgestrekte op gemeenschapsbescherming gerichte dijk? Dit blijft een probleem.

Een ander probleem in verband met de DIII-transgressie dat niet volledig werd opgelost betreft de verhouding tussen de DIII-transgressie bij Nieuwpoort en de twee fazen van de DIII ten NO van Brugge.

Prof. TAVERNIER: transgressies hebben waarschijnlijk nooit gelijktijdig gewerkt over heel de kust. Het kwam waarschijnlijk voor dat op een bepaald ogenblik van de transgressie één doorbraakpunt belangrijker was dan een ander. Het is waarschijnlijk foutief aan te nemen dat de verschillende doorbraakpunten der DIII-transgressie alle gelijktijdig zouden zijn, zoals wij vroeger gedacht hebben.

VERHULST: uw voorstelling is dus in overeenstemming met de resultaten die wij hoger bereikten in verband met de datering van de verschillende fazen en doorbraakpunten van de DIII-transgressie. Dit is belangrijk.

Prof. TAVERNIER: als bodemkundigen hechten wij uiteraard niet zozeer belang aan een datering op 100 jaar na. Wat voor ons van primordiaal belang is, is het feit dat na de algemeen bekende DII-transgressie er nog een invasie van de zee geweest is en dat die beperkt is gebleven tot bepaalde gebieden omdat men ze door dijken tegengehouden heeft. Wat de datering betreft: daarvoor beschikken wij over geen rechtstreekse gegevens. We weten enkel dat de DIII moet gesitueerd worden ergens tussen 1000 en 1250. Wat we belangrijk achten is het feit dat vóór de DIII-transgressie het land droog gelegen heeft.

VERHULST: o.i. is het niet uitgesloten dat de DIIIA ten N van Brugge samen zou vallen met de DIII-transgressie bij Nieuwpoort. De transgressiefaze van ca 1050 zou dus zeer actief zijn geweest bij Nieuwpoort, veel minder ten N van Brugge. Omgekeerd zou de DIIIB-faze zeer actief geweest zijn ten N van Brugge en minder bij Nieuwpoort.

Prof. TAVERNIER: we hebben inderdaad de DIIIA ten N van

Brugge gelijkgesteld met de transgressie bij Nieuwpoort. We hebben ze als DIIIA onderscheiden op grond van allerlei beschouwingen, waarvan er geen enkel een absoluut bewijs vormt. Eén van deze overwegingen was het feit dat beide transgressies, bij Brugge en bij Nieuwpoort, beperkt werden door een dijk. Er zijn ook bepaalde analogieën, b.v. dat ook de DIIIA bij Nieuwpoort een strandvlakte heeft (nl. onder de historische polders ten Z van Oostende), evenals de DIIIA ten N van Brugge. Beide transgressies werden bovendien tegengehouden door dijken, resp. de Oude Zeedijk, de dijk van de Blankenbergse watering en de Oude Blankenbergse dijk⁶⁴.

Tussen de Oude Zeedijk en de Blankenbergse dijk bestaat er echter dit onderscheid: de Blankenbergse dijk ligt voor een groot gedeelte op oudland met in de ondergrond DI-afzettingen⁶⁵; het landschap was er minder onregelmatig dan in de buurt van de Oude Zeedijk, waar het microreliëf meer uitgesproken was. Dit verklaart ten dele het onregelmatig verloop van de Oude Zeedijk.

AMERYCKX: de tegenhanger van de Oude Blankenbergse dijk is de dijk van de Blankenbergse watering, die van Bredene naar Oudenburg loopt⁶⁶. Zoals gene maakt deze eveneens minder bochten en is op een gelijkaardig landschap aangelegd. De DIII-afzettingen vanuit het IJzerestuarium komen er niet vlak tegen⁶⁷. Hij heeft trouwens nooit doorbraaken gekend. In de Oude Blankenbergse dijk zit er slechts één doorbraak, helemaal in het N, juist op de plaats waar de sedimenten van de DIIIA er vlak tegen komen. Deze dijkdoorbraak is trouwens zeer onbelangrijk geweest⁶⁸.

(64) Zie kaart nr 3: (1), (2), (3).

(65) Zie kaart nr 2.

(66) Zie kaart nr 3: (2).

(67) Zie kaart nr 2.

(68) Zie kaart nr 1.

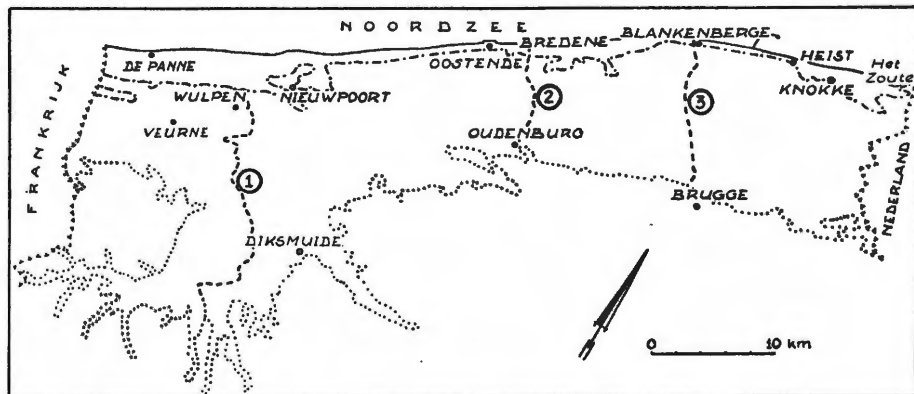

Fig. 3. — Kaart van de oudste dijken in de Vlaamse kustvlakte.

Prof. TAVERNIER: tegenover ieder van deze twee dijken lag een strandvlakte, m.a.w. het water heeft er nooit zeer hoog gestaan. Men mag derhalve aannemen dat het aanleggen van beide dijken geen zeer grote onderneming is geweest. Het was immers slechts tijdens een kortstondige vloed dat de strandvlakte tot tegen de dijk kwam. Deze dijken waren waarschijnlijk dan ook zeer laag. Beide kontrasteren in dit opzicht met de Evendijk-Kalvekedijk, die dan ook van latere datum is ⁶⁹.

VERHULST: de aandacht moet gevestigd worden op het feit dat zowel de Oude Blankenbergse dijk als de dijk van de Blankenbergse Watering ten Z van Bredene, de grens vormden van wateringen. Men vraagt zich dus af of ze ouder zijn dan de wateringen en of de wateringen deze bestaande dijken bij hun inrichting als grens hebben aangenomen. Hier raken we dus het probleem aan van de verhouding wateringen-dijken. Hebben de wateringen een rol gespeeld in de aanleg van de oudste en belangrijkste dijken van onze kustvlakte, of niet?

DE SMET: m.i. heben de dijken de mogelijkheid geschapen om wateringen in te richten.

Prof. TAVERNIER: het is na de aanleg van de dijken dat men voor de afwatering binnendijks heeft moeten zorgen door de inrichting van een afwateringssysteem om bij laag tij het binnendijks water te lozen.

VERHULST: ik geloof inderdaad eveneens dat de inrichting van de wateringen dagtekt van na de aanleg der belangrijkste dijken. Wij hebben deze thans bij benadering gedateerd. Uit de teksten is mij anderzijds gebleken dat de inrichting van wateringen dagtekt uit de XIIde eeuw, meer bepaald tijdens de regering van Diederik van de Elzas ⁷⁰.

*
* *

Uit de hierboven weergegeven discussie werden op het einde van het colloquium geen algemene conclusies getrokken. Het lijkt ons daarom nuttig dit op deze plaats te doen.

1. Met de grote lijnen van het rapport Ameryckx-Verhulst werd over het algemeen ingestemd. Er bestaat dus voortaan eensgezindheid tussen bodemkundigen en historici inzake de voorlopige datering van de Duinkerken-III-transgressie en van de oudste op gemeenschapsbescherming gerichte dijken:

(69) Zie kaart nr 1.

(70) Oorkonde van Diederik van de Elzas voor Affligem (1135), uitg. E. DE MARNEFFE, *Cartulaire de l'abbaye d'Affligem*, blz. 84: « *et de sclusa et de dica ac de omni prorsus inplacitandi genere atque omni qua populus solet opprimi officiali exactione omnimodis ea libera esse dicimus* »; oorkonde van Diederik van de Elzas voor Oudenburg (1162), uitg. E. FEYS-D. VAN DE CASTEELE, *Histoire d'Oudenbourg*, II, blz. 96: « *exceptio eo quod propriis terris aqueductum cum suis vicinis tenebitur procurare* ».

- Duinkerken-IIIB-transgressie met aanleg van het grote dijksysteem ten NO van Brugge (Evendijk, Kalveketedijk, Bloedlozendijk, Krinkeldijk, dijk van Romboutswerve) : omstreeks 1100.
 - Duinkerken-IIIA- transgressie met aanleg van de Oude Zeedijk (Veurne-Ambacht), de Oude Blankenbergse dijk (ten N van Brugge) en de dijk van de Blankenbergse watering (ten Z van Bredene): ten vroegste ca 1050-2e helft XIe eeuw.
 - geen dijkaanleg vóór 1000; oudste, individuele dijkjes: begin XIe eeuw.
2. In verband met de bewoonbaarheid en de occupatie van het poldergebied leverde de discussie enkele aanvullingen bij het rapport Amercyck-Verhulst. Men is het er over eens dat het poldergebied bewoonbaar werd omstreeks 900 en dat de continue occupatie van dit gebied, gekenmerkt door het ontstaan van eigenlijke nederzettingen, vooral vanaf het begin van de XIe eeuw een aanvang heeft genomen (individuele bedijkingen), om tijdens de tweede helft van de XIe eeuw een grote uitbreiding te nemen (op gemeenschapsbescherming gerichte dijkaanleg, verschijnen van zeer talrijke nederzettingen).
3. Het probleem Brugge, aan de orde gesteld door de stelling der bodemkundigen volgens dewelke Brugge vóór 1100 over geen rechtstreekse waterverbinding met de zee beschikte, bleef onopgelost. De historici, vasthoudend aan onbetwistbare teksten, blijven bij de traditionele voorstelling welke het ontstaan van Brugge verklaart in verband met de verdediging tegen de Noormanneninvallen, en welke de ontwikkeling van Brugge als handelsnederzetting toeschrijft aan het bestaan van een rechtstreekse natuurlijke verbinding met de zee vóór 1100. I.v.m. de kunstmatige oorsprong van het Oude Zwin moeten zij zich evenwel voorlopig bij de conclusies der bodemkundigen neerleggen.

Het spreekt vanzelf dat hetgeen hier bijeen werd gebacht slechts een vertrekpunt is. De feiten en beschouwingen verzameld in het kader van dit artikel zijn te beschouwen als materiaal voor verdere studie of zelfs eenvoudig als werkhypothesen die door de historici aan een grondige studie van de teksten moeten worden getoetst. De bedoeling van al de medewerkers aan dit colloquium was immers alleen de historisch belangrijke resultaten van het bodemkundig onderzoek nauwkeuriger vast te leggen enerzijds en ze in te schakelen in het historisch onderzoek van de wording van onze kustvlakte anderzijds. Wij spreken tot besluit de hoop uit dat talrijke vorsers, ieder op het terrein van hun belangstelling, met de voorlopige resultaten van dit onderzoek rekening zullen houden, hetzij om ze te bevestigen en uit te diepen, hetzij om de ongegrondheid ervan te bewijzen.

BIBLIOGRAFISCHE LIJST

1. Publikaties van het Centrum voor Bodemkartering (Gent)

- AMERYCKX, J. - *De Historische Polders van Oostende*. Natuurwet. Tijdschr., 31, blz. 142-150, 1 fig. Gent, 1949.
- *Over de indijking van enkele polders in het IJzerestuarium*. Natuurwet. Tijdschr., 32, blz. 99-103, 2 fig., pl. I. Gent, 1950.
 - *Kaartbladen Middelkerke 21W en Oostende 21E, bodemkaart en verklarende tekst*. Gent, 1950.
 - *Ontstaan en evolutie van het Zwin in België*. Natuurwet. Tijdschr., 34, blz. 99-110, 6 fig. Gent, 1953.
 - *Kaartbladen Den Haan 10W en Blankenberge 10E, bodemkaart en verklarende tekst*. Gent, 1953.
 - *De Lage Moere van Meetkerke*. Biekorf, 54, blz. 153-157, 1 fig. Brugge, 1953.
 - *Kaartblad Heist 11W, bodemkaart en verklarende tekst*. Gent, 1954.
 - *Nieuwe aspecten en problemen over de geschiedenis van Lapscheure*. Biekorf, 54, nr. 11, blz. 248-254, 1 fig. Brugge, 1953.
 - *Nog over Lapscheure*, Biekorf, 55, blz. 50-52. Brugge, 1954.
 - *Kaartblad Westkapelle 11E - Het Zwin, bodemkaart en verklarende tekst*. Gent, 1954.
 - *Kaartblad Bredene 22W, bodemkaart en verklarende tekst*. Gent, 1954.
 - *Het Oude Zwin*, Biekorf, 55, nr. 4, blz. 81-87. Brugge, 1954.
 - *Die Bodenbeschaffenheit der belgischen Marsch, östlich vom Blankenberger Deich*. Doctoraatsthesis Universiteit Bonn (gestencild), 217 blz. Gent, 1955.
 - *Idem*. Forschung und Beratung, Heft 5, S. 157-160. Düsseldorf, 1956.
 - *Zandvoorde-bij-Oostende*. Biekorf, 56, nr. 6, blz. 161-167. Brugge, 1955.
 - *Nieuwe gegevens over Ter Streep*. Biekorf, 56, nr. 10, blz. 267-270. Brugge, 1955.
 - *Kaartblad Houtave 22E, bodemkaart en verklarende tekst*. Gent, 1958.
 - *Kaartblad Brugge 23W, bodemkaart en verklarende tekst*. Gent, 1958.
 - *Kaartblad Leke 36E, bodemkaart en verklarende tekst*. Gent, 1958.
 - *Bewoning en bodemgesteldheid in de Zeepolders*. Natuurwet. Tijdschr., 1958 (in druk).
 - *De Polders van Oostende*. Biekorf, 58, nrs. 2-3-4. Brugge, 1957.
 - *Geologische opbouw van de Belgische Zeevlakte*. Dissertatie Universiteit Gent, 71 blz., 30 fig., 3 krt. Gent, 1957.
- AMERYCKX, J. & COOLMAN, G. - *Moerkerke*. Ten Bogaerde, 3, nr. 3, blz. 107-110. Nieuwpoort, 1954.
- AMERYCKX, J. & NAGELMACKERS, A. - *De boot van Oostende*. Biekorf, 57, nr. 5, blz. 135-138. Brugge, 1956.
- AMERYCKX, J. & MOORMANN, F. - *Daringdelven in de Polders*. Biekorf, 57, nr. 8, blz. 225-230. Brugge, 1956.
- MARECHAL, R. - *Geologisch en geomorfologisch onderzoek van de streek Lodijsmuide*. Dissertatie. Gent, 1958.
- MOORMANN, F. - *Over het ontstaan van het Veurne-Ambachtse poldergebied*. Biekorf, 50, nrs. 2-3. Brugge, 1949.
- *De Bodemgesteldheid van het Oudland van Veurne-Ambacht*. Natuurwet. Tijdschr., 33, blz. 1-124, 27 fig., pl. I tot III. Gent, 1951.
 - *Kaartblad Lampernisse 51W, bodemkaart en verklarende tekst*. Gent, 1951. 1954.

- *Kaartblad Oostduinkerke 35E, bodemkaart en verklarende tekst.* Gent, 1951.
 - *Over het ontstaan en de opbouw van de Grote Moeren.* Biekerf, 56, nrs. 3-4. Brugge, 1955.
- MOORMANN, G. & AMERYCKX, J. - *De bodemgesteldheid van de Zeepolders.* Verslagen van navorsingen van het IWONL, nr. 4, blz. 37-60. Brussel, 1950.
- *Kaartblad Nieuwpoort 36W, bodemkaart en verklarende tekst.* Gent, 1951.
 - *Het verband tussen bodem en bewoning in de Polderstreek.* Biekerf, 55, nr. 9, blz. 201-208. Brugge, 1954.
- TAVERNIER, R. - *L'évolution de la plaine maritime belge.* Bull. Soc. Belge Géol., LVI-3, pp. 332-343. Brussel, 1947.
- *De jongste geologische geschiedenis der Vlaamse kustvlakte.* Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent. Nieuwe reeks, deel III, afl. 2. Gent, 1948.
 - *Het verband tussen bodem en bewoning in België, meer in 't bijzonder in de Polders.* Natuurwet. Tijdschr., 29, blz. 203-209. Gent, 1947.
 - *Le Quaternaire. Prodrôme d'une description géologique de la Belgique,* pp. 555-589. Luik, 1954.
- TAVERNIER, R. & MOORMANN, F. - *Les changements du niveau de la mer dans la plaine maritime flamande pendant l'Holocène.* Geologie en Mijnbouw, 16, blz. 201-106. Den Haag, 1954.

2. Vakhistorische werken of artikels

- DE SMET, A. - *Het waterwegennet ten Noordoosten van Brugge in de XIIIe eeuw.* Belg. Tijdschr. voor Phil. en Gesch., XII, 1933, blz. 1023-1059 en XIII, 1934, blz. 83-121.
- *L'origine des ports du Zwin : Damme, Mude, Monnikerede, Hoeke et Sluis.* Etudes d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne. Brussel, 1937.
- DE SMET, J. - *De oude hydrografie van de stad Brugge.* Handelingen... Société d'Emulation te Brugge, LXXXVI, 1949.
- DHONDT, J. - *Het ontstaan van het vorstendom Vlaanderen.* Belg. Tijdschr. voor Phil. en Gesch., XX, 1941, blz. 533-572 en XXI, 1942, blz. 53-93.
- *De vroege topografie van Brugge.* Handelingen der Maatsch. voor Gesch. en Oudheidkunde te Gent. Nieuwe Reeks, XI, 1957, blz. 3-30.
- FOCKEMA ANDREAE, S.J. - *Studiën over Waterschapsgeschiedenis, V. Zeeuws-Vlaanderen.* Leiden, 1950.
- GANSHOF, F.L. - *Iets over Brugge gedurende de preconstitutionele periode van haar geschiedenis.* Nederlandsche Historiebladen, I, 1938, blz. 281-303.
- GOTTSCHALK, M.K.E. - *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen,* 2 delen. Assen, 1955-1958.
- HAEPKE, R. - *Brüggens Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt.* Berlijn, 1908.
- VERHULST, A. - *Bespreking van Gottschalk, M., Historische geografie van Westelijk Zeeuws-Vlaanderen,* I, in: Tijdschrift voor Geschiedenis, LXIX, 1956, blz. 97-101.
- VOET, L. - *Vlaanderen in de vroege Middeleeuwen.* Wetenschappelijke Tijdingen, VIII, 1943, col. 121-129.

3. Varia

BLANCHARD, R. - *La Flandre*. Parijs, 1906.

BRIQUET, A. - *Le littoral du Nord de la France et son évolution morphologique*.
Parijs, 1930.

DE LANGHE, J. - *De Oorsprong der Vlaamsche Kustvlakte*. Knokke, 1939.

EEN BAARDMAN UIT DE NOORDZEE

DOOR

J. NENQUIN

In tegenstelling met wat men misschien als gevolg van een eerste reactie zou kunnen denken, zal deze nota niet handelen over een of ander mythologisch of fantastisch uit de zee opgevist wezen dat men eventueel in verband zou kunnen brengen met zeemeerminnen of andere schepsels ontstaan uit een rijke verbeelding, maar wel om de vondst van een laat-middeleeuwse kruik waarvan men het type, bedoelende de versiering, zeer treffend met de naam «baardman» betitelt. Hoe belangrijk de folklore ook voor de archaeologie kan zijn, baardmannen en zeemonsters behoren tot twee geheel verschillende categorieën!

Enige tijd geleden werd ons door de heer E. Benoot, onderwijzer te Oostende, een kruik getoond (fig. 1, pl. I) die hem was ter hand gesteld door een visser die dit stuk in de zomer van 1955 (?) in zijn netten had gevonden, ongeveer ter hoogte van Ramsgate, op een positie die approximatief werd geplaatst op 51° 41' N - 1° 46' 5" E. Het voorwerp zal waarschijnlijk aan het Oudheidkundig Museum te Oostende worden afgestaan. Het betreft hier een typische baardmankruik, met een plastisch uitgewerkt gelaat (stempel) op de hals, en een fabricaats- of handelsstempel op de buik. De kleur is bruin gemarmerd met sporen van geelachtig vernis op de voet.

<i>Afm.</i>	hoogte	220 mm.
	breedte opening	34 mm.
	» buik	141 mm.
	» bodem	67 mm.
	» oor	22 mm.
	dikte wand	5/6 mm.
	» bodem	12/14 mm.

De gelaatsstempel (fig. 2, pl. IIa) is van een zeer gedegeneerd type, met zware en lineair uitgevoerde wenkbrauwen, snor en baard. De neus is afgebroken.

<i>Afm.</i>	grootste hoogte	70 mm.
	» breedte	29 mm.

De fabricagestempel (fig. 3, pl. IIb) is ovaal en bestaat uit twee concentrische banden, waarvan de buitenste een tandvormige versiering draagt, en de binnenste voorzien is van vijf kamvormige motieven, van elkaar afgescheiden door een punt. Het middenveld wordt gevuld door een soort drietand. In het midden van de steel van deze drie-

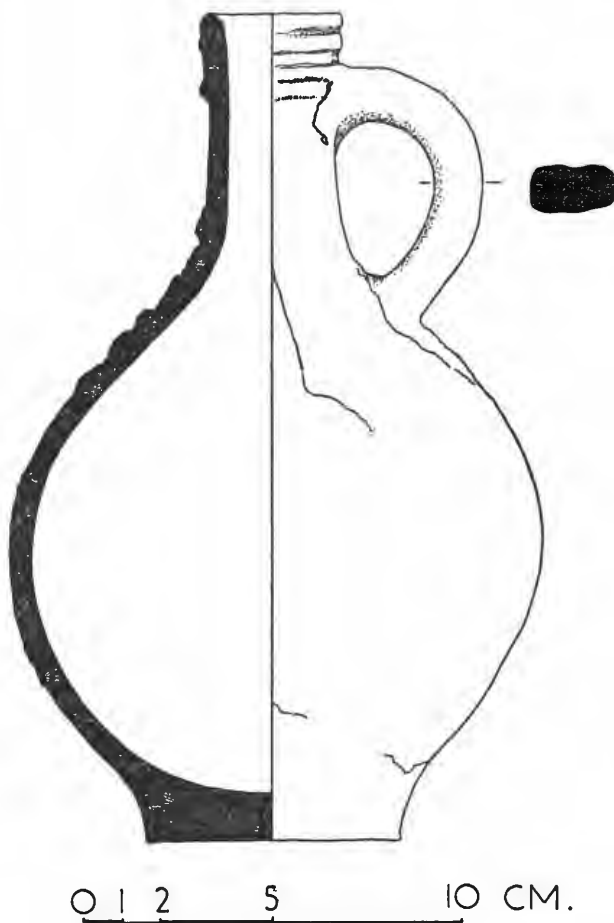

Fig. 1

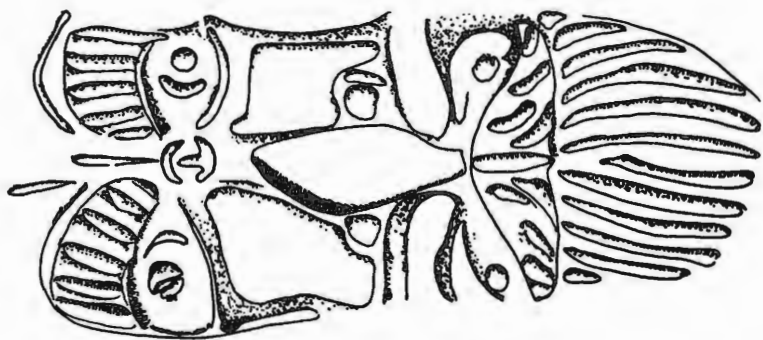
PLAAT I

PLAAT II a

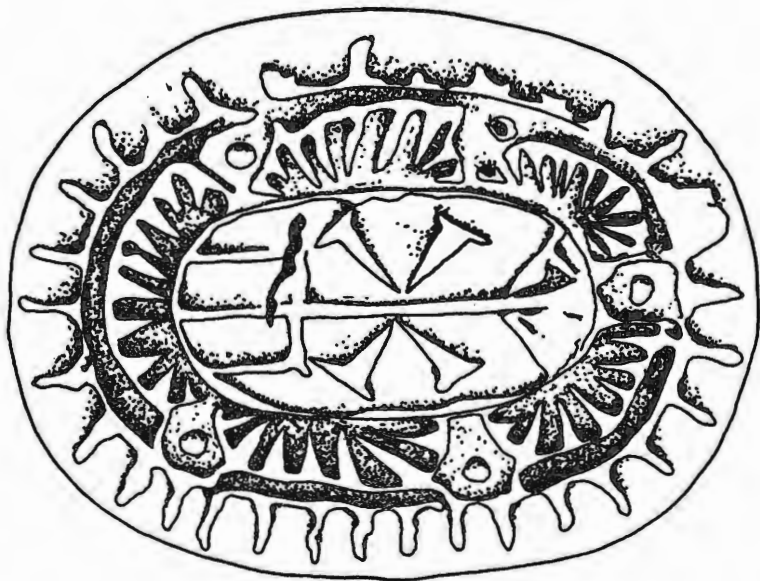

PLAAT II b

0 1 2 3 4 CM.

Fig. 2

0 1 2 3 4 CM.

Fig. 3

tand komen de punten van vier in kruisvorm aangebrachte nagels(?) samen.

<i>Afm.</i>	grootste hoogte	62 mm.
	» breedte	46 mm.

De chronologie van deze baardmannen schijnt betrekkelijk weinig vast te staan. Voor zover ons bekend, is het vooral in het artikel van M. R. Holmes¹ dat beproefd wordt aan dit typisch soort vaatwerk — en dan nog alleen afgaande op de stijl van het masker — een absolute datum vast te knopen. Holmes onderscheidt 9 verschillende types van masker, gaande van de vroege, mooi voorgestelde naturalistische koppen uit het midden van de 16e eeuw, tot de rudimentair uitgevoerde, schematische stempels waarvan de laatste vertegenwoordigers tot in het begin van de 18e eeuw blijven voortduren. Ons voorbeeld schijnt tot Holmes' type VIII te behoren, als daarvan getuigen de vorm van de snor, de ruwe uitvoering van de versiering, en de algemene vorm van de fles zelf². Het stuk zou in dit geval dateren uit het einde van de 17e eeuw. Uit inlichtingen die wij kregen van de heer G. D. van der Heide, hoofd van de afdeling Archaeologisch Onderzoek, Directie van de Wieringermeer (Noordoostpolderwerken), Schokland, blijkt echter, dat op grond van vergelijkingsmateriaal uit schepen gevonden bij het droogleggen van de Noordoostpolder, de hier besproken baardman eerder in de 18e eeuw moet worden geplaatst, en « stellig niet vroeger » (in litt.). Daar wij enerzijds het handelaarsmerk niet konden identificeren, en daar anderzijds deze oorspronkelijk Rijnlandse steengoedkruiken reeds in het tweede kwart van de 17e eeuw in Engeland zelf werden vervaardigd, kunnen wij de streek van herkomst niet bepalen. Wat er ook van zij, het stuk blijft een interessant document, en een bewijs te meer dat door verstandige voorlichting en diplomatisch navragen zeer waarschijnlijk nog een heleboel dergelijke gegevens aan het licht kunnen komen.

(1) M. R. HOLMES, F.S.A. The so-called 'Bellarmine' Mask in imported Rhenish Stoneware. *The Antiquaries Journal* XXXI 3, 4 1951 pp. 173-179.

(2) Id., pl. XXIV, e; tegenover p. 176.

DE MIDDELEEUWSE LOOP VAN DE DURME EN HAAR BIJRIVIER DE POEKE

DOOR

ACHIEL DE VOS

Het hydrografisch net van een bepaalde streek reconstrueren, wanneer het tengevolge van zijn ligging en van andere uiterlijke factoren, helemaal zijn oorspronkelijk karakter verloren heeft, is veelal een onbegonnen werk, daar opeenvolgende veranderingen er meestal een onontwaaarbaar kluwen van gemaakt hebben.

De moeilijkheid ligt voornamelijk hierin, dat de plaatselijke vorser, in zijn historische bronnen en gewapend met een uitmuntende plaatselijk-topografische kennis, gewoonlijk slechts een schakel van het geheel kan overzien, en aldus voor het geheel over heel wat minder historisch materiaal en plaatselijke terreinkennis beschikken kan.

Het probleem van de oorspronkelijk-Middeleeuwse loop der Durme als een machtige bijrivier van de Schelde, vóór de ingrijpende veranderingen in 1547 door het graven van de Sasse Vaart en in 1613 door het graven van de Brugse Vaart, bracht ons te Evergem, nu ruim 12 jaar geleden, op het spoor van de eigenaardige XVe eeuwse verdringing van de naam Durme door Kale¹.

De omvangrijke productiviteit van de Durme-naam in de Evergemse toponymie, deed ons alras tot de belangrijkheid van deze riviernaam in ons gebied besluiten. In het aangrenzend gebied, zowel ten westen als ten oosten van Evergem, konden wij eenzelfde verspreiding vaststellen.

Dit bracht ons later tot het inzicht dat een aaneenschakeling van natuurlijke waterloopjes, eensdeels vanaf het ontspringen van de Poekbeek, de latere Nederkale, even bewesten Tielt, andersdeels de oorsprong van de Hoogkale in de streek van Aalter, hun samenvloeiing te Vinderhoute en hun verdere loop langs Evergem, Langerbrugge, Rodenhuisse en de Moervaart, oorspronkelijk als één rivier dienen beschouwd te worden.

(1) A. VAN WERVEKE, *Etude sur le cours de l'Escaut et la Lys-Durme au Moyen-âge à Gand et en aval*. Bulletin de la Société Royale belge de Géographie. Tome XVI, 1892.

H. NOWÉ, *Het streven van Gent naar de Zee (XIIIe-XIXe eeuw)*. Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent. Deel VI - 1952. p. 21-41.

Onze zienswijze Kale = Durme werd na schriftelijke mededeling van onzentegevoer het eerst overgenomen door A.C.J. KOCH, *Le Territoire des Ménapiens*. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis. Deel XVIII, aflevering 1950, p. 19-35 met kaart p. 27.

Op de eerste en laatste bijdrage komen wij verder in onze studie nog uitvoeriger terug.

Dit zijn geen blote vermoedens, maar bevindingen gestaafd door historische bewijsplaatsen en topografisch onderzoek.

Om ons exposé in volle klaarheid methodisch te kunnen ontwikkelen, bespreken wij de verschillende delen, die thans ogenschijnlijk geen verband meer houden met elkaar, afzonderlijk (Zie bijgevoegde kaart).

I^o DEEL: *Vanaf de oorsprong der beide vertakkingen tot aan hun samenvloeiing te Vinderhout.*

A) 1° *Vertakking: De Neerkale of Poeke(beek)*. Van de vele beekjes die in de Tielste heuvels ontspringen is de Poeke(beek) wel de belangrijkste. Langs Ruiselede en Poeke, stroomt zij over Nevele, Landegem en Merendree naar Vinderhout. Het kerngebied van deze naam lijkt wel op de bovenloop te slaan, vanaf haar oorsprong tot Nevele, precies dat deel waar de naam thans nog voortleeft. De oudste vermeldingen slaan trouwens alle op dit deel.

Grens Lotenhulle-Poesele:

1460: up de *poucke*².

Onder Nevele:

1394: up de *pouke*^{2bis}.

1426: up de *pouke*³.

1428: toter *poucken*⁴.

1460: ligghende vp de *poucke*⁵.

Nog in 1616: vp elck schip gheladen passerende de *poucke*⁶.

Sporen van deze naamgeving zijn ook nog op het ganse deel in verscheidene afleidings- en overdrachtstoponiemen bewaard. Allereerst in de dorpnamen *Poeke* en *Poesele* (= Poek-zele)⁷, die aldus beide hun naam aan deze vermoedelijk prehistorische waterloop danken.

Verder nog onder Poeke:

midden XV° eeuw: in den *pouckere*⁸.

midden XV° eeuw: in den *pouc brugghe wael*⁹.

midden XV° eeuw: metten oesthende ande *pouke mersch*¹⁰.

midden XV° eeuw: an de *poustrate*¹¹.

Onder Ruiselede:

1556: jnden *pouckmeersch*¹².

Onder Nevele:

1437: inde *pouc straete*¹³.

(2) RAG-fonds Nevele nr 9, f° 118ro, medegedeeld door Dr. Gysseling.

(2bis) RAG-fonds St.-Baafs nr 61, f° 43ro.

(3) RAG-fonds Nevele nr 58, f° 10vo, id.

(4) RAG-Abdij Drongen, Oorkonde. id.

(5) RAG-fonds Nevele nr 9, f° 12vo, id.

(6) RAG-fonds Oudburg nr 186, f° 12ro.

(7) Mondelinge mededeling door Dr. M. Gysseling.

(8) RAG-familiefonds Preudhomme nr 498, f° 3vo, medegedeeld door Dr. Gysseling.

(9) RAG-familiefonds Preudhomme nr 498, f° 1vo, id.

(10) RAG-familiefonds Preudhomme nr 498, f° 28vo, id.

(11) RAG-fonds Nevele idem.

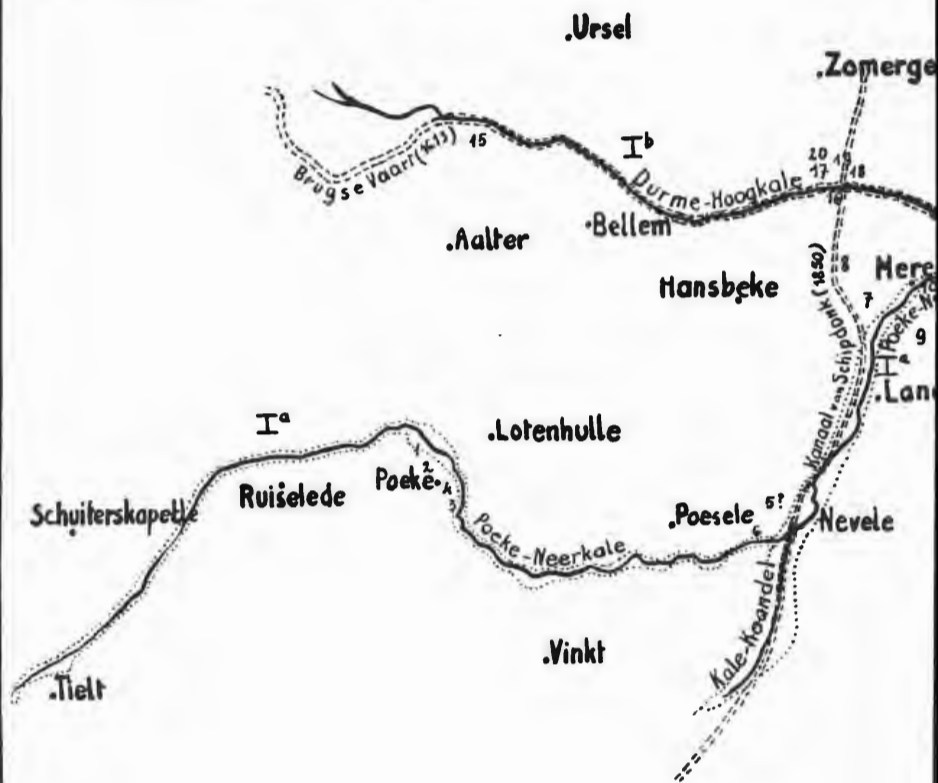
(12) SAG-Reeks 330, nr 73, f° 180vo.

(13) RAG-fonds Nevele nr 9, f° 8ro, idem.

.....Vallei van de Durme-Poeke .

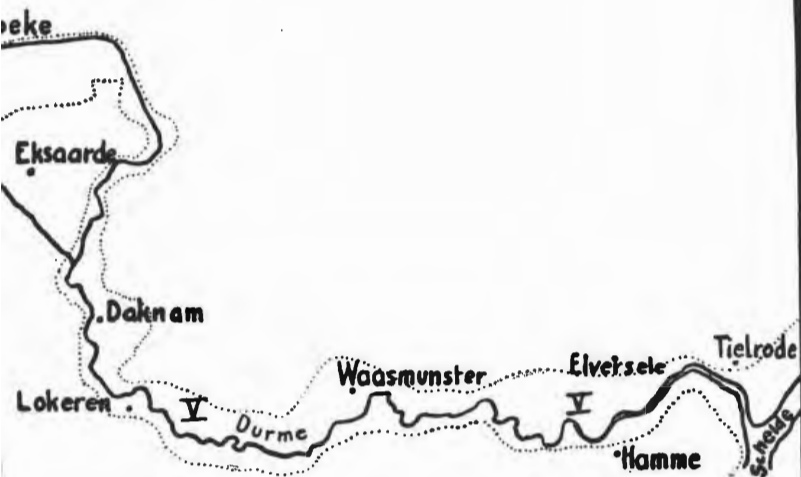
=====Kanalen.

1 Poekakker	11 Poeke(Vinderhoute)
2 Poekbruggewaal	12 Vinderhoutse Poeke
3 Poekmeers (Poeke)	13 Poekgat
4 Poekstraat (Poeke)	14 Poekstraatje
5 Poekse goed	15 Durmhoek
6 Poekstraat (Nevele)	16 Durmen (M+Z)
7 Poekmeers (Merendree)	17 Durmenkouter
8 Poekstuk	18 Durmenkapel
9 Overpoeke	19 Durmenkruis
10 Staak te poeke	20 Durmenstraat

Middeleeuwse Loop van de Durm en haar bijrivier de Poeke.

21 Kopsdurm	36 Durmstraat (Mariakerke)
22 Gijzelbrechturm	37 Korte Durmen
23 Durme (Belzele)	38 Kloosterdurmen
24 Brede Durme	39 Durmen (Wondelgem)
25 Wijde Durme	40 Kuipersdurm
26 Westdurmen	41 Grote Durmen
27 Durme (Overdam)	42 Durme (Langerbrugge)
28 Durmakker (II)	43 Oostdurme
29 Durme (Vurst)	44 Durmakker (III)
30 Durmmeersen	45 Durmberg
31 Durmbilk	46 Durme (Doornzele)
32 Durme (Lange Wolge)	47 Durme (Wachtebeke)
33 Durme (Langerbrugge)	48 Mendonker durme
34 Durme (Vinderhout)	49 Durme (Wachtebeke)
35 Durme (Mariakerke)	

1460: in de voors. prochie van neuele, daer ment heet toessche... ghe-heeten *ipoucxsche goedt*¹⁴.

Onder Merendree:

1428: liggende in de *poucmersch*¹⁵

1428: liggende ten hende van den *poucsticke*¹⁶.

1486: Inden *pouc meersch*¹⁷.

De wijk over deze rivier te Merendree heet thans nog *Overpoeke*.

De Potter schrijft verder¹⁸ dat een andere wijk, nl. de Kerkwijk vroeger heette «*Staaek te Poeke*» naar een kleine rivier, zegt hij, die vroeger de naam «*Poeke*» droeg, en deze wijk tot grens diende. Een vestiging van deze benaming vonden wij in 1680: *Stock ten Poucke*¹⁹.

Onder Vinderhoute:

1490: In de *pouke*²⁰.

1597: an *ipoucat*²¹.

1620: maeymeersch in de *Poucke*²².

1673: in de vinderhoutsche *poucke*²³.

Thans leven er nog de benamingen «*Poekgat*» en «*Poekstraatje*», beide in het meersgebied langs de rivier.

Een eigenaardig verschijnsel is dat de bovenloop van de Poeke tot Nevele eveneens betiteld wordt met de naam *Kaandel*²⁴, zo onder Poeke, Lotenhulle en Nevele. Is dit misschien een nevenvorm van de latere naam Kale? Er is echter in de streek van Deinze een bijriviertje van de Leie, dat eveneens deze naam draagt. Soms worden beide namen dooreen gebruikt en blijkbaar als synoniem beschouwd, zo te Ruiselede²⁵.

Een eerste maal treffen wij voor dit deel de naam *Kale* aan, in een ordonnantie van 1413 n.s. betreffende het reinigen van deze rivier tussen Nevele en de Lieve²⁶. In hetzelfde jaar wordt dit deel genaamd «*de cale van neuele*»²⁷, in tegenstelling met de andere tak de *Kale* van Zomergem.

(14) RAG-Abdij Drongen o., idem.

(15) Kerkarchief St-Jacobs Gent, o., idem.

(16) SAG-reeks 330 nr 37, f° 302ro. (Gedele).

(17) Kerkarchief St-Jacobs, o., medegedeeld door Dr. Gysseling.

(18) DE POTTER & BROECKAERT, *Merendree*, p. 3.

(19) G. VAN HOOREBEKE, *Hoorebeke's Familieboeken IV*, p. 104. Gent 1919.

(20) SAG-Reeks 330, nr 38, f° 318ro.

(21) SAG-Reeks 330, nr 119, f° 136ro.

(22) RAG-fonds Vinderhoute nr 99, f° 259vo.

(23) RAG-fonds Vinderhoute nr 102, f° 59vo.

(24) vp de noortzijde vander *caendele*, midden XVe eeuw, RAG-Pr. nr 498, f° 1vo tot(er) *caendele*, idem f° 3vo, be de onder Poeke.

Onder Nevele:

ande *caendele*, midden XVe eeuw, RAG-Drongen nr 8, f° 16vo.

ande *caendele*, 1439, RAG-Bethleem Deinze, O.

ande *caendele*, 1438, RAG-Drongen o.

Al deze citaten werden mij welwillend medegedeeld door Dr. Gysseling.

(25) «*Caendele, Calene*», 1513, Kerkrentboek Aalter, meegedeeld door de heer A. Verhoustraete.

(26) M.J. WOLTERS, *Recueil de Lois, arrêtés, règlements etc. concernant l'administration des Eaux et Polders de la Flandre Orientale. Tome premier. Rivières et Canaux*. 3e Ed. Gand 1874, p. 35.

(27) SAG-Reeks 301, nr 22, f° 94vo. (Keure).

Sinds vonden wij onder Nevele nog een oudere vermelding van 25 maart 1410 n.s.: «*hendende an de Caelne*», RAG-fonds St.Baafs nr 61, f° 43ro.

In 1418 vonden wij volgend citaat: « In landeghem vp de *caelne* drie-waerf xx Roeden mersch »²⁸.

In het Jaarregister der stad Gent 1438-1440²⁹, waar er sprake is van het opnieuw ruimen en zuiveren der Kale worden de beide takken (zie verder 2° vertakking) als volgt omschreven:

« te wetene der *Caelne* commende van Vinderhauutte der brugge strecken-de tot Lovendeghem ende tot Hamme ter Vaert³⁰ ende *dander Caelne commende uter Lieve bij Zoetemoyen, streckende tot Merendre tot Wache-brugghe toe, tot Landeghem den damme*, ende ooc de Cruuscalene, die licht tusschen beede dese vors. *Caelne* ».

In 1593 vinden wij onder Lovendegem: « In de hulstmeersch... zuut de *neercaele* »³¹. Dit wordt dan de meest gebruikte benaming.

Onder Ruiselede wordt de bovenloop van deze Kale, betiteld met de naam: « *Caele ofte Pouckebeke* »³².

Tenslotte is er het deel van de natuurlijke waterloop tussen Nevele en Deinze, dat te Vosselare en Meigem eveneens Kale genoemd wordt³³. Dit riviertje, dat ontspringt op de hoogtekam 10 m. die het scheidt van de vallei van de Kaandel te Deinze, is thans volledig opgenomen in het kanaal van Schipdonk³⁴, en verenigt zich te Nevele met de Poeke.

Het is dus eveneens mogelijk dat, gezien de nabije ligging van beide beken, er een soort begripsverschuiving tussen de namen heeft plaats gevonden. Mogelijk is nog dat de oorspronkelijke naam Poeke, vanaf de samenvloeiing te Nevele op het deel tot Vinderhoute, later verdrongen werd door het Kale-riviertje, dat ontspringt aan de hoogtekam op de grens Deinze-Bachte.

Het deel vanaf Nevele, naderhand gekanaliseerd werd soms ook genaamd « *NevelsVaardeke* »³⁵. Later werd het bij brokstukken opgenomen in het huidige kanaal van Schipdonk.

Op stafkaarten en andere kaarten wordt de Neerkale of Poekebeek soms ook genaamd de Oude Kale.

De hoger geciteerde « *Kruiskale* » is een locale verbinding van Neeren Hoogkale onder Vinderhoute en Merendree. De samenloop der beide Kale's is duidelijk te merken op een einde-XVIe-eeuwse kaart, bewaard in het Stadsarchief te Gent³⁶.

De kaart geeft een duidelijk beeld van de oorspronkelijke toestand, vóór het graven van de Brugse Vaart (1613).

In 1413 wordt de samenvloeiing der beide takken als volgt omschreven: Ende van daer *beede de calen* vergaderen deen in dander gaende tote in de lieve³⁷.

(28) SAG-Reeks 330, nr 17, f° 154ro. (Gedele).

(29) DE POTTER & BROECKAERT, *Hansbeke* p. 4.

(30) Onder Hansbeke.

(31) SAG-Reeks 330, nr 116, f° 18vo. (Gedele).

(32) 1785, RAG-Kaart 565, mij medegegeeld door dhr. Verhoustraete.

(33) Zie hierover: H. VAN DEN ABBELE, *Het Kanaal van Schipdonk*.

(34) Ibidem p. 25.

(35) Ibidem p. 8.

(36) SAG-Reeks 509, nr 40, vermeld in het werk van J. BOES, *De Lieve*, Gent 1929.

(37) SAG-Reeks 301, nr 22, f° 94vo. (Keure).

Een afbeelding daarvan is eveneens te vinden bij Sanderus³⁸, die verder nog spreekt over de *bicornis Calae*³⁹.

Nabij de plaats der samenvloeiing vonden wij te Vinderhoute een meers met volgende begrenzing: « noort de hoochcale zuudt de *nedercale* »⁴⁰.

Samenvattend kunnen wij dus besluiten: de waterloop, die wij hier beschreven van bij zijn oorsprong bewesten Tielt tot bij zijn samenvloeiing te Vinderhoute, werd oorspronkelijk genaamd de *Poeke*, ten bewijze daarvan de menigvuldige afleidings- en overdrachtstoponiemen langsheen zijn inundatiegebied.

In het begin der XVe eeuw werd deze benaming verdrongen door de naam (Neder)kale, die echter geen afleidingstoponiemen meer vormde.

B) 2^e *Vertakking: De Hoogkale*. Deze tak werd bijna volledig opgenomen in de latere Brugse Vaart.

Hij ontspringt op het grondgebied van Aalter op de hoogtelijn 11 m, nabij de huidige Hoekbrugstraat⁴¹ en werd reeds nabij Aalterbrug en het Woestijnegoed opgeslorpt in de bedding van het huidige kanaal.

Reeds in 737, copij 941; wordt een plaats in deze streek als volgt beschreven: in loco qui dicitur Brochingahim super fluuio *Dormia*⁴².

Dit « Brochingahim-Hrochingahim » = Rokegem, is te situeren onder Aalter of Zomergem. Bevestigingen van deze Durme-naam volgen later. In 1203 staat Willem van Zomergem, heer van de Woestijne, aan de St.-Maartensabdij te Doornik, de tienden af die hij bezat « in parochia de Haltra, ubicumque dominium meum protenditur, ultra fluviam qui dicitur *Dorma* »⁴³.

Uit het verslag over de reis van Walter van Marvis, bisschop van Doornik, toen hij in 1242 o.m. de grenzen van Aalter vaststelde: « et ab inde, usque ad abel cruce signatam in loco qui dicitur Karschot et, ab inde, usque ad *Dormam* et recta linea protenditur contra turrim de Somerghem, et ibi finitur. A dicto fine parochie de Hansbeke, in medio *Dorme*, incipit parochia de Somerghem »⁴⁴. Nu nog komen de grenzen van de gemeenten Bellem, Hansbeke en Zomergem samen aan Hansbekebrug op een punt midden in de vaart en van dat punt af vormt de vaart de grens tussen Hansbeke en Zomergem⁴⁵.

Een latere Middeleeuwse vermelding (1486) spreekt van: « Zomergem daer ment heedt over *duermen* »⁴⁶.

Sporen van deze oorspronkelijke Durme-benaming, reeds bij het begin

(38) SANDERUS, *Flandria Illustrata*. Tomus I. Kaart naast p. 381.

(39) *Ibidem* p. 387.

(40) 1615, RAG-fonds Vinderhoute nr 99, f° 136ro.

(41) Mij medegedeeld door de heer A. Verhoustraete.

(42) M. GYSSELING & A.J. KOCH, *Diplomata Belgica*... p. 133.

(43) Armand D'HERBOMEZ, *Chartres de l'Abbaye de Saint Martin de Tournai*, Bruxelles 1898, Tome I, p. 184.

(44) Cartularium C van de Kathedraal van Doornik, afgedrukt in: *Notice sur la bruyère de Bulscampvelt*, par le Ch. J. ANDRIES, Bruges 1867.

(45) Schriftelijke mededeling door de heer A. Verhoustraete.

(46) SAG-Reeks 330, nr 37, f° 302ro.

der XVe eeuw door de naam (Hoog)Kale verdrongen (zie noot 29) vinden wij allereerst nabij haar oorsprong te Aalter. Aan de noordelijke oever oostwaarts van Aalterbrug, leeft thans nog het toponiem *Durmhoek*. De oudst bekende attestatie is van 1513: « te *Dormhoucke* »⁴⁷.

Op de grens Merendree-Zomergem, oorspronkelijk mede door de Durme bepaald, bestaat thans nog het gehucht *Durmen*.

Verder nog onder Merendree:

1494: jnde prochie van meerendree ten *duermen* bij der bruggen⁴⁸.

1499: mersschen jnt *cleen duerremkin*⁴⁹.

Onder Zomergem:

1390: Eene boeghaert met landen ende merschen jn de prochie van Zomergem... dat men heed *ter dormen*⁵⁰.

Daarenboven geeft de kaart van Popp (\pm 1860) voor Zomergem volgende Durme-toponiemen: *Durmen Kauter* (2 maal).

Durmen kapelle.

Durmen kruise.

*Durmen straet*⁵¹.

Onder Lovendegem:

Einde XIIIe eeuw: margareta de *dorme*⁵².

Onder Vinderhoutte:

1429: jn de *duerme* een alf ghemet mersschen⁵³.

Hoger schreven wij reeds dat in de XVe-eeuwse bronnen de naam Durme grotendeels verdrongen werd door die van Kale.

Inderdaad ten jare 1413 noemt men dit deel reeds « de cale van somerghem »⁵⁴, in 1415 « de caelne van sommerghem »⁵⁵.

Te Zomergem spreekt men in 1543 van een gebied « tusschen *calene* »⁵⁶. Om het onderscheid tussen beide vertakkingen voldoende te doen uitkomen, gebruikt men van nu af steeds meer de naam *Hoogkale*, dit in tegenstelling met de Nederkale. Zo in 1603 te Lovendegem: *hoochcale*⁵⁷.

In de « *Copie authentiq vanden staet ende declaratie van de grootte ende prijsie van den lande afghesteken tot de nieuwe vaert van Gent naer Brugghe* 1614-15 »⁵⁸, wordt de vroegere waterloop vanaf Aalterbrug tot in Hansbeke steeds « *Hooghe Caele* » of kortweg « *Caele* » genoemd. Uit dit document blijkt dat de Hoge Kale zo goed als overal door de nieuwe vaart opgeslorpt werd⁵⁹.

(47) Kerkarchief Aalter, Renteboek 1513, eveneens medegedeeld door de heer A. Verhoustraete.

(48) SAG-Reeks 330, nr 40, f° 55ro.

(49) SAG-Reeks 330, nr 41, f° 293ro.

(50) SAG-Reeks 330, nr 9, f° 100ro.

(51) *Plan Parcelaire de la commune de Somerghem avec les mutations*, par P.C. POPP. Editeurs B. Valckenaere & Cie à Bruges.

(52) Ka'hedraal Archief, fonds St-Pieters nr VII, 34.

(53) SAG-Reeks 301, nr 30, f° 64ro.

(54) SAG-Reeks 301, nr 22, f° 94ro.

(55) SAG-Reeks 301, nr 23, f° 71ro.

(56) SAG-Reeks 330, nr 61, f° 12ro.

(57) RAG-fonds Lovendegem nr 6, f° 33ro.

(58) RAG-fonds Oudburg nr 847, medegedeeld door dhr. A. Verhoustraete.

(59) Nota's A. Verhoustraete.

In 1674 had een enkwest plaats tijdens een proces, nopens het recht van de aangelande heren, marktschepen in de vaert in te leggen. Verscheidene getuigen verklaren: « dat voor het delfven ende verbreedten van de nieuwe vaert van Ghent naer Brugghe, genaemt de Suytleye, heeft ghelegen een riviere ghe-naemt de *Caelene*, de welcke door de prochie van Bellem, door de prochie van Hansbeke, prochie Meerendree en Vinderhaute sijne cours ende loop ghehadt heeft tot binnen de stede van Ghendt, welke riviere de *Caelene* alsnu ghecomprehendeert is in de vaert »⁶⁰. Hieruit blijkt duidelijk dat dit oorspronkelijk deel van de Durme, later (Hoog)kale genoemd werd en nabij Vinderhoute met de Poeke (Neerkale) samenvloeit.

IIe DEEL: De « Evergemse Kale », vanaf de samenvloeiing van Hoog- en Neerkale tot aan Langerbrugge.

Dit deel is nagenoeg volledig intact bewaard en gekend onder de naam Kale. Thans valt een deel der bedding in de ontworpen Ringvaart. Zij vormt de grens enerzijds tussen Evergem en anderzijds tussen Vinderhoute, Mariakerke en Wondelgem.

Ook hier bevestigen de oudste attestaties de prioriteit van de naam Durme.

Een schenking van 80 bunder « wastine » in de streek van Evergem wordt in 1215 gesitueerd als liggende « inter scaldam et *dormam* »⁶¹.

Bij het ontwerp tot het graven der Lieve in 1251 wordt de richting er van als volgt bepaald: « a Vindroeth usque ad aquam que *Doreme* nuncupatur et a *Doreme* usque Vronestalle per pratum de Wondelghem »⁶².

Een leenrol tussen 1262-1279 spreekt over: « Egidius de wastina dixit se tenere prateriam iacentem ultra *dorme* », de huidige grens tussen Wondelgem en Evergem⁶³.

In 1280: « versus *dormam* »⁶⁴.

De productiviteit der Durme-toponiemen is hier zo overvloedig dat het woord zelfs als soortnaam gebruikt werd en betekende: *meerstrand langs-been de Durme*. Zo « in parochia de wondelghem quorum tres partes et amplius sunt *dorme*, alia est terra arabilis » (1262-1279)⁶⁵.

Andere voorbeelden:

± 1220-1239: i hostat et *durme*⁶⁶; H. Kerstparochie, Gent.

(60) RAG-fonds Land van de Woestijne nr 19, medegedeeld door de heer A. Verhoustraete.

(61) Archief St-Baafsabdij, Doos VII-13. o.

(62) Origineel SAG-Charter 64.

Uitgaven: M.J. WOLTERS, *o.cit.*, t. II, p. 49.

DIERICKX, *op. cit.*, t. II, p. 49.

WARKÖNIG, *op. cit.*, t. 13, p. 6 nr 8.

GHELDOLF, *Hist. de Gand*, p. 280.

BOES, *De Lieve*, p. 62.

(63) RAG-fonds St-Baafsabdij, Leenrol, (medegedeeld door Dr. Gysseling).

(64) RAG-fonds St-Baafsabdij, nr 31, f° 37ro.

(65) RAG-fonds St-Baafsabdij, Leenrol, (medegedeeld door Dr. Gysseling).

(66) RAG-fonds St-Baafsabdij nr 30, f° 18ro.

1383: Item in de dorme, C roeden *dorme lettel min of meer* ⁶⁷ onder Evergem.

1409: xxvii r. lants ende ix *duermen* ⁶⁸, onder Evergem.

1424: een alf ghemet *duermen* dat men heet ten oestbeelke ⁶⁹, Evergem.

1445: ii ghemete *duermen* bachten overdam ⁷⁰, onder Evergem.

Dit zijn slechts enkele voorbeelden uit tientallen gelijkaardige citaten.

De noorderlijke (Evergemse oever) vanaf Vinderhoute tot Langerbrugge levert ons daarenboven volgende durme-toponiemen, topografisch gerangschikt van west naar oost:

1296: j buenre mersch lichende in de *doerme* ⁷¹.

1415: Item *cops duerme* Vc roeden.

Item *ghiselbrecht duerme* VIIIc roeden ⁷².

1516: een ghemet meerschen Inde *gaversche duerme* ⁷³. Later heet deze meers steeds Gaverse *meers*, een bewijs te meer van de oorspronkelijke betekenis: durme = meers langsheen de Durme.

1670: in den gavers meersch ghenamt de *durme* ⁷⁴.

1618: den gheest zuut den *breeden durme* ⁷⁵.

1384: ½ ghemet mersche lettel min ofte meer te Westbeke jn de *wide dorme* ⁷⁶.

1445: iic 1 roeden mersschen in de *West duermen* ⁷⁷.

1375: in de *dorme* bachten overdam ⁷⁸.

1387: vp den *duerme acker* ⁷⁹.

1419: in de *duerme* bachten vorst ⁸⁰.

1601: zuut de *durem meerschen* ⁸¹, bestrijkt het ganse meersgebied.

1445: den *duerembeelc* ⁸².

1409: in de *duerme* bi der langhen Wulghen ⁸³.

1414: jn de *durme*... ter langher brugghen ⁸⁴.

Deze basis-toponiemen hebben daarbij nog een hele reeks varianten geschapen, die wij hier niet vermelden. De naam *Durmakker* is tot op heden blijven voortbestaan. Al deze benamingen zijn zonder uitzondering te situeren langsheen de Kale-Durme.

Langs de zuidelijke oever noteren wij allereerst onder Vinderhoute:

(67) SAG-Reeks 330, nr 7, f° 192ro.

(68) SAG-Reeks 330, nr 14, f° 177vo.

(69) SAG-Reeks 330, nr 18, f° 125vo.

(70) RAG-fonds St-Baafsabdij nr 46, f° 48ro, 53vo.

(71) Archief St-Elisabeth begijnhof, o. Cartularium nr 374, f° 50vo, copij 1402.

(72) SAG-Reeks 330, nr 17, f° 180vo.

(73) SAG-Reeks 330, 46, II, f° 67vo.

(74) RAG-fonds Vinderhoute nr 158, f° 86ro.

(75) RAG-fonds Vinderhoute nr 99, f° 193vo.

(76) SAG-Reeks 330, nr 7, f° 223ro.

(77) RAG-fonds St-Baafsabdij nr 46, f° 32ro.

(78) Oorkonde in privaet bezit.

(79) SAG-Reeks 330, nr 8, f° 173vo.

(80) SAG-Reeks 330, nr 17, f° 163vo.

(81) RAG-fonds Evergem nr 59.

(82) RAG-fonds St-Baafsabdij nr 46 passim.

(83) SAG-Reeks 330, nr 14, f° 177vo.

(84) SAG-Reeks 330, nr 15, f° 299vo.

1607: een ghemet meerschen in de prochie van Vinderhoute daer ment heet jn de *durme* ⁸⁵.

Onder Mariakerke:

1416: in de prochie van meere ii ghemete merssche ghelegghen over de lieve in de *duerme* ⁸⁶.

1419: in de *duerme* daer de lieve duere loept ⁸⁷.

Kale-Durme en Lieve lopen hier evenwijdig op een 100 m van elkaar. De straat van de Vijfhoek (Mariakerke) naar de Kale heet thans nog *Durmstraat*. (1585: in de *durremstrate*) ⁸⁸.

Onder Wondelgem:

1270: in locis qui dicuntur speisbroch, *dorme* et cromvelt ⁸⁹.

1425: vte ghedaen de *duerme* ⁹⁰.

1445: in de *curte duermen* ⁹¹.

1556: vp cuupen daerment heet den keer vanden *dorme* ⁹².

1576: in de *durme* tusschen der caele ende Lieve ⁹³.

1621: de *durmen* ⁹⁴, nog levend toponiem.

1636: de *cloosterduermen* ⁹⁵.

1783: den *Cuypers durm* ⁹⁶.

1784: de *grootte durmen* ⁹⁷.

Daar voor dit deel de oorspronkelijke toestand van de rivier vrijwel bewaard bleef, levert de identificatie Durme-Kale, hier geen moeilijkheden op. Vergenoegen wij ons met de beide oudste citaten te geven, waar voor dit deel het eerst de naam Kale gebruikt werd:

1412-1445: de *caelne* zal hij scouwen... ⁹⁸.

1457: dwater dat men heedt de *calne* ⁹⁹, en verder tot op heden steeds de Kale.

IIIe DEEL: *Vanaf Langerbrugge tot Rodenhuize*.

Dit is het deel dat reeds in 1547 opgenomen werd in de bedding van de Sasse Vaart, het latere kanaal Gent-Terneuzen en dat historisch gezien de grens vormde enerzijds tussen Evergem, anderzijds tussen Oostakker, Desteldonk en Mendonk.

(85) RAG-fonds Vinderhoute nr 98, f° 7vo.

(86) SAG-Reeks 330, nr 16, f° 43vo.

(87) SAG-Reeks 330, nr 17, f° 164vo.

(88) SAG-Reeks 330, nr 104, f° 81vo.

(89) RAG-fonds St-Baafsabdij o.

(90) SAG-Reeks 301, nr 28, f° 72ro.

(91) RAG-fonds St-Baafsabdij nr 46, f° 59vo.

(92) SAG-Reeks 330, nr 73, f° 255ro.

(93) SAG-Reeks 330, nr 93, f° 353vo.

(94) RAG-fonds Evergem nr 265, 83.

(95) RAG-Rekening Bisdom 1636.

(96) RAG-fonds Evergem nr 259, f° 64vo.

(97) RAG-fonds Evergem nr 265, f° 251ro.

(98) RAG-fonds St-Baafsabdij nr 1, f° 209vo.

(99) RAG-fonds St-Baafsabdij nr 63, f° 53ro.

Hier ook werd de waterloop oorspronkelijk betiteld met de naam Durme.

1306 (copij \pm 1475): in den gheer an de *dorm* ten overloep¹⁰⁰.

1420: Zuutwaert tote an de *dorme*¹⁰¹.

1424: een leede ofte waterganc streckende van vte vors. cloestere (doerissele) tote in de *duerme*¹⁰². Dit waterloopje, het Klooster- of het Molenvaardeke genaamd, mondt nog steeds uit in het kanaal Gent-Terneuzen, in de buurt van Terdonk.

1462: up alaerts ackere vp de *duerme*¹⁰³.

1465: nederwaert toot der *duerme* voor de langhebruggh¹⁰⁴.

1575: bij der Langherbruggh¹⁰⁵ vp de Riviere van *durme*¹⁰⁵.

Ook hier is de invloed op de naamgeving zeer belangrijk.

1397: eenen ghemete buter langherbrugghen ligghe¹⁰⁶nde jn de *dorme*¹⁰⁶.

1387: Item jn de *oest duerme*¹⁰⁷.

1420: an den *doremacker*¹⁰⁸.

1445: bij den *duerem berghe*¹⁰⁹.

1412: vp de *duerme*¹¹⁰, dit laatste een omvangrijk meersgebied, dat gans de zuidelijke grens van de wijk Doornzele afboordde, langsheen het kanaal tot Rodenhuize.

Reeds zeer vroeg nochtans werd dit deel van de rivier opgenomen in het complex van de *moerwaterlopen*, die Gent in betrekking stelden met zijn uitbatingen te Wachtebeke, Moerbeke, Hulst, Aksel, Assenede, Zelzate en Terneuzen¹¹¹.

Ziehier enkele citaten die op dit deel betrekking hebben:

1239: *aqueductu* versus hasnede¹¹².

1323: *waterganc* qui va du muer de Zelsaten vers Gand¹¹³.

1414: de *mourvaert* die van zelsaten comt¹¹⁵.

1457: bii der langher bruggh¹¹⁶e... ande suutzijde *dmoerwatere*¹¹⁶.

1474: an de noortzijde vander *Mourleedt*¹¹⁷.

1486: over de *lee* in de prochie van everghem¹¹⁸.

(100) RAG-fonds St-Baafs nr 1, f° 206ro.

(101) RAG-fonds St-Baafs o.

(102) SAG-Reeks 301, nr 27, II, f° 63vo.

(103) RAG-fonds St-Baafsabdij.

(104) RAG-fonds St-Baafsabdij o.

(105) RAG-fonds St-Baafsabdij o.

(106) SAG-Reeks 330, nr 11, f° 12vo.

(107) SAG-Reeks 330, nr 8, f° 173vo.

(108) RAG-fonds St-Baafsabdij, o.

(109) RAG-fonds St-Baafsabdij nr 46, f° 80vo.

(110) SAG-Reeks 330, nr 15, f° 30vo.

(111) H. Nowé, *Het streven van Gent naar de Zee*. (XIIIe-XIXe eeuw). Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent. Deel VI, 1952, p. 24

(112) Archief Bijloke, Toevlucht van Maria, Gent. D. 57.0.

(113) H. Nowé, *Het streven*... p. 24.

(114) SAG-Reeks 301, nr 3, f° 43ro.

(115) SAG-Reeks 330, nr 15, f° 228vo.

(116) RAG-fonds St-Baafsabdij nr 63, f° 62ro.

(117) SAG-Reeks 330, nr 33, f° 20ro.

(118) SAG-Reeks 330, nr 37, f° 236vo.

1492: comende vp de *moervaert* ¹¹⁹.
 1542: aen de langhe brugghen... een groote Riviere gheheeten de *moerlee* de welcke van daer hueren loop neemt zuudt west waert naer de voors. stede van ghendt oost naerden overslach ende ooc naer moerbeke, exaerde, eertbrugghen ende van daer vallende Jnde Riviere van der durreme loopende naer Waesmonstere ¹²⁰. Hieruit blijkt dat de naam Durme voor dit deel reeds verdrongen was door « *Moervaert* ». Zelfs na het graven van de Sasse Vaart (1547) werd het Evergemse deel nog lange tijd genaamd « de *moervaert* — de *nieuwe Ghendsche moervaert* » ¹²¹, later « de *Ghendtsche moervaert loopende naert Sas* » ¹²², « de *sassche moervaert* » ¹²³, eindelijk « de *Sassche vaert* » ¹²⁴.

IV° DEEL: *De Moervaert, vanaf Rodenhuize tot de samenvloeiing met de bedendaagse Durme, en haar vertakking de Zuidlede.*

Van dit deel attesteerden wij de oudste naam voor gans de rivier. 694, copij 941: ad ecclesiam qui nunccupatur Medmedung sita super fluuio *Dormia* ¹²⁵.

1218: copij XVI° eeuw: in loco qui vocatur tonghert super *dormam* ¹²⁶.

1238: de aqueductu faciende versus mendonc inter Morum et *Dormam* ¹²⁷.

1240: Concessimus piscariam jn fluuio qui dicitur *Dorma* a ponte de Dackenam usque ad pontem de Lokerhoute ¹²⁸.

1277: omnem piscariam in aquis de *Dorme* et in Moermere et in Rauensghorsdonck ¹²⁹.

1284: totam piscariam meam... in aquis de *dorme* et locis de eadem *dorme* ¹³⁰.

1311: van eenre Visscherie van der *dorme* tusschen den coterije ende dackenam der brugghen ¹³¹.

1372, copij ± 1400: neffens den heerschepe van Exarde incommende ende vallende ter licht in de *dorme* an den dam bi saffelaer (onder Eksaarde of Zaffelare) ¹³².

Dit citaat zou eigenlijk meer de Zuidlede, tussen Mendonk en Eksaarde, doen identificeren met de Durme. Het is vrijwel zeker dat de Durme zich hier in twee armen splitste, gezien het omvangrijke meersgebied tussen beide vertakkingen.

(119) SAG-Reeks 330, nr 39, f° 332ro.

(120) RAG-fonds Evergem nr 713.

(121) 1576, RAG-fonds Evergem nr 575, f° 10ro, 39vo, 41vo.

(122) 1647, RAG-fonds Evergem nr 229, f° 137vo.

(123) 1642, RAG-fonds Bisdom, parochiebundel Evergem III.

(124) 1667, RAG-fonds Evergem. nr 585, f° 118ro.

(125) *Diplomata Belgica*... p. 129.

(126) RAG-fonds Abdij Boudelo nr 1, f° 166ro.

(127) Archief Bijloke, Toevlucht van Maria, Gent. D 14,0.

(128) RAG-fonds Nieuwenbossche C 83, medegedeeld door de heer J. van Cleemput (†).

(129) RAG-Abdij Boudelo nr 3, f° 160vo.

(130) RAG-Abdij Boudelo nr 2, f° 118ro.

(131) RAG-Abdij Boudelo nr 3, f° 158ro.

(132) RAG-fonds St-Baafsabdij nr 1, f° 149ro.

De noordelijke arm werd dan de Noordlede of eigenlijke Durme, later Moervaart, de zuidelijke arm de Zuidlede. Tussen de twee armen bevond zich een laaggelegen, moerassig eiland.

cfr. 1708: het canael de Moere tot aen Mendonck alwaer op eene spriete ter rechter hant ghecomen sijn in den monde van de suylé¹³³.
XIVe eeuw: west van den damme tSaffelaer tusschen de *Dorme* ende der Zuutleden¹³⁴.

1400: Up de *dorme*¹³⁵, onder Daknam.

1413: de gavere voor doosdonc .x.buunre vp de *dorme*¹³⁶, onder Mendonk.

1421: te Wincle... viii ghemete merssche vp de *dorme*¹³⁷, onder St-Kruis-Winkel, waar zij de grens vormt met Mendonk.

Langsheen dit deel ontstonden de volgende durme-toponiemen:

1243: terram que wlgo dicitur *dorme*¹³⁸.

1412: In de prochie van Wiincle jn *mendoncker duerme*¹³⁹, (nu nog een zeer uitgestrekt meersgebied langs de Moervaart).

1421: een mersch die men heet de *dorme*¹⁴⁰, onder Wachtebeke.

1492: In de *duerme meersch*¹⁴¹, onder Mendonk.

De zeer vroege verdringing van de naam Durme door Moervaart, zetten wij reeds in het voorgaande deel uiteen. Dit geldt hier a fortiori gezien de vele moergronden onder Wachtebeke en Moerbeke en het gedeeltelijk kanaliseren van de waterloop.

Ve DEEL: *De huidige Durme, vanaf haar samenvloeiing met de Moervaart te Daknam-Lokeren tot haar monding in de Schelde.*

Dit deel biedt hydrografisch en topografisch geen moeilijkheden en wordt hier dan ook niet behandeld. De loop van de rivier is hier trouwens nog zonder moeilijkheden waar te nemen. Verwijzen wij slechts naar de analoge invloed op de naamgeving, wat betreft het gehucht *Durmen* onder Zele.

Slotbeschouwingen. Met een groene streep zien wij op de militaire kaarten, de vallei van de Durme zich aftekenen van het omheen liggend gebied. Het topografisch uitzicht staft hier de historische bewijsplaatsen. Dit hebben wij eveneens landschappelijk kunnen vaststellen door een gecombineerde fiets- en voettocht over het ganse traject van de rivier vanaf Aalter tot Hamme.

Voor een indirect bewijs van de oorspronkelijkheid van de rivier

(133) SAG-Reeks 530 bis, fonds Zuidlede.

(134) DE POTTER & BROECKAERT, *Zaffelare* p. 2.

(135) RAG-fonds St-Baafsabdij o., medegeedeeld door Dr. Gysseling.

(136) RAG-fonds St-Baafsabdij nr 43, f° 111ro.

(137) SAG-Reeks 330, nr 17, f° 267ro.

(138) RAG-fonds St-Baafsabdij 18-1-9, medegeedeeld door Dr. Gysseling.

(139) SAG-Reeks 330, nr 15, f° 30vo.

(140) SAG-Reeks 330, nr 17, f° 267ro.

(141) SAG-Reeks 330, nr 39, f° 332ro.

pleit eveneens het feit, dat hij over bijna gans zijn lengte als parochiegrens fungeert en zijn loop dus voldoende vast lag vóór de afbakening en vestiging der parochies¹⁴².

Onze synthese vatten wij aldus samen: binnen de parochie Aalter op de « woestine » ontsprong de prehistorische Durme, later genaamd Hoogkale, en liep over Zomergem, Vinderhoute, Evergem, Mendonk, Moerbeke, Waasmunster om nabij Hamme in de Schelde uit te monden. Een belangrijke bijrivier hiervan was de huidige Poeke(beek), later genaamd Neerkale, die ontspringt op de Tieltshe heuvels en te Vinderhoute met de Durme samenvloede. Haar betekenisevoluitie zien wij aldus. De pre-historische Poeke droeg haar naam over, allereerst op de nederzetting Poeke en op andere aangelande gebieden. De riviernaam ging al vroeg verloren en de onbeduidende naamloos geworden beek, krijgt eeuwen later de nu kunstmatige naam Poeke(beek), naar het dorp Poeke, waardoor zij stroomt.

Op het einde van de XIVe of het begin van de XVe eeuw, werd ook de eeuwenoude benaming Durme gedeeltelijk ontwricht. Haar bovenloop geraakte gedeeltelijk afgesneden van de rest, en samen met de Poeke, vormde dit deel op zijn beurt een nieuwe hydrografische eenheid: Kale. Deze naam zette zich eveneens door op haar middenloop tot aan Langerbrugge. Van hier af werd de Durme, zoals hoger aangetoond, ingeschakeld in het complex van de « moerwaterlopen ». Tenslotte kon de naam zich alleen op de benedenloop handhaven, omdat de rivier daar niet meer het uitzicht had van een bescheiden beek, maar over een machtig stroomgebied beschikte en aldus zijn natuurlijke oorsprong het best bewaren kon.

A.C.F. Koch¹⁴³, begaat mijns inziens een dubbele vergissing wanneer hij allereerst de Durme beschouwt als een bijrivier van de Leie. Hoger toonden wij reeds aan dat een hoogterug nabij Bachte, de valleien van de Kale en Kaandel-Zeverse beek van mekaar afscheidde. Topografisch gezien, lijkt het weinig waarschijnlijk dat een waterloop deze rug zou doorbroken hebben en de vallei van een andere waterloop dwars zou kruisen, om in de Leie uit te monden¹⁴⁴.

Verder houdt hij geen rekening met de vertakking van de Kale nabij Vinderhoute. Aldus negeert hij het bestaan van de noordelijke tak (Hoogkale) en het is juist deze noordelijke tak, die te identificeren is met de oorspronkelijke Durme, nooit echter de zuidelijke tak (Neerkale) die hij voor Durme laat doorgaan; dit is slechts de Poeke. Trouwens, hoe zouden anders Aalter en Zomergem kunnen gesitueerd worden, als liggende op de Durme, zonder nog te gewagen van het gehucht Durmen onder Merendree?

De beide namen Durme en Kale, zijn zoals wij hierboven aantoonen, slechts identisch voor een bepaald deel van hun loop, (Aalter-Langer-

(142) Zie bijgevoegde kaart.

(143) A.C.J. KOCH, *Le Territoire des Ménapiens*, Tijdschrift voor Rechtsge-schiedenis. Deel XVIII, aflevering 1950 p. 19-35 met kaart p. 27.

(144) Zie Militaire Kaarten, XXI-4 Nevele, en XXI-8 Deinze. Schaal 1/20.000.

brugge) en zeker niet voor het deel Deinze-Vinderhoute, dat nooit met de naam Durme genoemd werd. Het komt mij eerder voor dat de fictieve loop van de Durme hier slechts gecreëerd werd « pour les besoins de la cause ».

Eenzelfde vergissing begaat ook A.K. Van Werveke in zijn reeds hoger geciteerd werk: « *Etude sur le cours de l'Escaut et de la Lys-Durme au Moyen-âge à Gand et en aval* », waarin schrijver de mening vooropzet dat Leie en Durme te Gent samenvloeien en als één en dezelfde rivier dienen beschouwd te worden.

Inderdaad te Langerbrugge laat hij de Durme de richting volgen van het huidige kanaal Gent-Terneuzen om ze over Meulestede en het Sluizeken te laten samenvloeien met de Leie. Te Langerbrugge echter negeert hij volledig de loop van de Kale, die de natuurlijke voortzetting vormt van de arm Rodenhuize-Terdonk. Dit kan men op XVIIIe eeuwse kaarten nog duidelijk merken. Hierdoor negeert hij eveneens al de bewijsplaatsen vanaf Aalter tot Langerbrugge waarbij de namen Kale en Durme samenvallen. Zoals uit ons exposé gebleken is, zijn zij nochtans zo overvloedig dat aan hun authenticiteit niet kan getwijfeld worden.

Twee citaten evenwel door de auteur aangehaald slaan nochtans op de Kale, maar worden in het licht van zijn vooropgezetheid geïdentificeerd met de Leie. Allereerst betreft het hier, de door ons reeds geciteerde uitspraak, betreffende de loop van de Lieve (1251) (zie voetnota 62).

De interpretatie door Van Werveke eraan gegeven is de volgende: « *Dans la décision arbitrale sur la direction de la Lieve (1251), il est dit qu'on conduira ce canal de Vinderhoute jusqu'aux eaux de la Doreme, de là à travers les prairies de Wondelghem: en effet, la partie de la Lieve venant de Vinderhoute est conduite dans le canal de Terneuzen un peu en aval du pont de Meulestede, à courte distance en amont de ce point, la Lieve reprend son lit propre à travers les prairies de Wondelghem et se dirige vers la Cour de Prince. La Doreme, dont il s'agit ici, est donc bien ce qu'on appelle actuellement canal de Terneuzen; plusieurs écrivains ont pensé que c'était la Caele, mais celle-ci ne se prête nullement à l'explication de l'acte* ».

Integendeel Kale en Durme dekken wonderwel elkaar, want in feite is bedoeld citaat hier slechts zeer onvolledig weergegeven: tussen Vinderhoute en Meulestede bepaalde men nog een ander punt, dat schrijver om zijn thesis Durme = huidig kanaal Gent-Terneuzen, (bedoeld wordt hier de strook van Meulestede tot Langerbrugge) te kunnen behouden, moest weglaten. Zoals wij reeds hoger uiteenzetten is de bedoelde passus als volgt: « ... a Vindroeth usque ad aquam que Doreme nuncupatur, et a Doreme usque Vronestalle per pratum de Wondelghem ». De tekst zegt dus wel duidelijk « van de Durme tot aan Vronestalle » d.i. ongeveer op de plaats van de huidige kerk te Wondelghem. Gans deze omschrijving is zeer gemakkelijk toe te passen op de loop van de Kale-Durme, vanaf Vinderhoute waar de Lieve en de Kale-Durme inderdaad samenvallen en verder naar Vronestalle, waar dezelfde waterloop de

grens vormt tussen Wondelgem en Evergem. De Lieve loopt hiermee evenwijdig, een paar honderd meter zuidwaarts. Bij dit volledig citaat is de stelling Durme = waterloop te Meulestede volstrekt onhoudbaar. Immers het toponiem Vronestalle later vervormd tot Vrouwenstallen (dries) — de huidige kerkdries van Wondelgem op slechts een boog-scheut van de Lieve — zou dan tussen Meulestede en het Sluizeken dienen geplaatst te worden! Trouwens het eerste deel van de passus: « a Vindroeth usque ad aquam que Doreme nuncupatur », laat toch veronderstellen dat bedoelde Durme in de onmiddellijke buurt van Vinderhoute dient gezocht te worden. Gelijktijdige en latere citaten bevestigen ten overvloede deze zienswijze.

Het tweede citaat, waarop practisch de ganse bewijsvoering Leie = Durme steunt, betreft een passus van 737, copij 941 (zie onze uiteenzetting, eveneens voetnota 42), waarbij een zekere plaats Hrochingahim, gelegen is op de Durme. Schrijver wil nu dit *Rochingahim* doen samen-vallen met Rooigem onder Gent, gelegen op de Leie en aldus de identiteit van Leie en Durme bewijzen. Daardoor wil hij de vorm *Rooigem* etymologisch verklaren uit het bewuste *Rochingahim*: « *le texte nous oblige de nous arrêter au Roygem de Gand à l'exclusion de tout autre. En effet le mot, avant de revêtir sa forme actuelle a passé par les intermédiaires Royenghem (1327), Roijeghem, (1376) et Royeghem (1505); le changement de ch en y est un phénomène naturel dans les noms propres, soumis à l'influence du latin du haut moyen âge.* »

Etymologisch is deze bewering absurd: er is nog geen enkel dergelijk geval bekend; de oudere vorm van *Rochingahim* voor *Rooigem* zweeft dus volledig in de lucht. Vgl. b.v. *Hrochashem* (745) waaruit *Roksem*: in beide gevallen immers staan wij hier voor de Germaanse naam *Hroch*. *Rochingahim* moet dus noodzakelijk evolueren tot *Rokegem*, en onmogelijk tot *Rooigem*. Dit *Rokegem* trouwens is door de uitgevers van de *Diplomata Belgica* benaderend gesitueerd onder *Zomergem* of *Aalter*, wel degelijk langs de door ons uitgestippelde bovenloop van de Durme-Kale.

Voor het deel van de oorspronkelijke waterloop *Langerbrugge-Gent* heeft de schrijver tenslotte geen enkele Durme-naam kunnen vastleggen, om de reeds vroeger uiteengezette reden dat te *Langerbrugge* de Durme samenvalt met de *Kale* en niet met de *Schipgracht*. Uitsluitend deze laatste benaming komt voor dit deel voor, vanaf 1251¹⁴⁵.

Het citaat van 14 juni 1350 vervat in de *Voorgeboden* der stad *Gent* zegt wel: « Vort dat niemen en vissche in der stede vischerie die men eed de *Dorme*, beghinnende ten hende van der kelchieden van der Muden ende streckende tote Hughe Braems ende toter Licht »¹⁴⁶, maar dit is slechts de naam van de *Visserij*, die vanaf *Langerbrugge* d.i. voor het grootste deel binnen de *Durme* vervat is en er dan ook haar naam aan ontleend heeft.

(145) « fossatum nostrum inter Gandavum et Artevelde quod dicitur Scimpgracht », Archief Bijloke, Toevlucht van Maria, Gent, F. 16.

(146) N. DE PAUW, *De Voorgeboden der stad Gent in de XIVe eeuw*. Gent, Annoot-Braeckman 1885. p. 51.

Te Langerbrugge op de kruising van Durme-Kale en Schipgracht-Burggravenstroom kan men duidelijk opmerken dat de natuurlijke verlenging van de Durme te zoeken is in de loop van de Kale en dat de Schipgracht (tussen Gent en Ertvelde) te vereenzelvigen is met de Burggravenstroom. De benaming Schipgracht heeft dus nooit de benaming Durme gedekt.

*
**

Durme en Poeke blijven dus de *stamwoorden*. Beide woorden behoren tot een pre-Germaanse taal¹⁴⁷. Voor beide stellen wij een analoog verschijnsel vast: de naamsoverdracht, eigen aan de meeste pre-historische waterlopen. Nabijgelegen nederzettingen of landerijen erven meestal de naderhand verdwenen benaming van de rivier over. (Zie kaart en detailuiteenzettingen.).

De benaming Kale — in alle geval secundair — verdrong in de laat-Middeleeuwse periode, beide stamwoorden, die zich alleen op het verste uiteinde van hun loop (het meest verwijderde van het kerngebied der Kale) konden handhaven. Voor de Durme was dit vanaf Daknam tot aan haar monding in de Schelde te Tielrode; voor de Poeke vanaf haar oorsprong tot Poesele-Nevele.

De secundaire naam Kale heeft in tegenstelling met beide stamwoorden nergens sporen van afleidings- en overdrachtstoponiemen nagelaten — op één enkele uitzondering na¹⁴⁸, — het zeer recente en enigszins kunstmatige compositum « *Kalemeersen* » daargelaten.

Onder welke modaliteiten deze verdringing schijnbaar zo volledig en gemakkelijk kon gebeuren, blijft vooralsnog een niet gans opgeloste vraag. Misschien brengt de eenmaal ontsluitende etymologie van deze hydroniemen ons een stapje nader tot de oplossing.

(147) Mondelinge mededeling van Dr. Gysseling. — Voor deze en de vele andere inlichtingen en mededelingen danken wij hem zeer hartelijk.

Onze dank gaat evenzeer naar de heer A. Verhoustraete om de menigvuldige inlichtingen die hij ons bezorgde voor de streek van Aalter.

Tenslotte een woord van dank en waardering voor mijn collega, de heer J. Thomas, die de kaart in het net overtekende.

(148) 1639: « In het maeyen ende snijden van de *caelene* van de waelbrugghen tot langherbrugghen ».

BIJ HET MAERLANT - PROBLEEM

DOOR

E.H. J. NOTERDAEME

I

CLEAS VANDEN BRIELE EN JACOB DE COSTER VAN MAERLANT

Over het leven van Jacob van Maerlant zijn wij zeer slecht ingelicht. Wij weten slechts dat hij geboren is in het Brugs Ambacht, dat hij te Maerlant heeft verbleven en een groot aantal jaren te Damme heeft gewoond. Hij zou er schepenklerk zijn geweest. Hij is te Damme gestorven en werd er begraven. Ziedaar nagenoeg de enige levensberichten die tot het nageslacht zijn doorgedrongen.

In zijn Merlijn noemt de dichter zich zelf: Jacob de Coster van Maerlant. Wij weten zelf nu nog niet naar welk Maerlant er in de naam van de dichter werd verwezen. Er was een Maerlant bij Den Briel dat hiervoor in aanmerking kan komen, en ook een Maerlant in het Brugs Ambacht. Zelfs de betekenis van de woorden: de Coster, staat niet vast. Ze kunnen immers evengoed verwijzen naar een toenaam de Coster als naar het ambt van koster. Als Maerlant bij Den Briel in de naam van de dichter voortleeft, dan zijn de woorden *de coster* te verstaan als de aanduiding van het ambt van koster dat de dichter aldaar zou hebben uitgeoefend. Is het Vlaamse Maerlant de geboorteplaats van de dichter, dan verwijzen de woorden: de coster, naar zijn toenaam.

Er staan dus twee mogelijkheden open:

1. De dichter was geboren in het Brugs Ambacht, is uitgeweken naar Maerlant bij Den Briel, en heeft zich nadien te Damme gevestigd. Men neemt aan dat hij zich van Maerlant heeft genoemd, omdat hij aldaar roem had verworven.

2. De dichter was geboren te Maerlant in het Brugs Ambacht. Hij heette de Coster, en heeft zich van Maerlant genoemd, omdat hij aldaar geboren was.

De twee standpunten kunnen worden verdedigd. Wij houden ons aan het tweede en zullen in dit artikel de waarde onderzoeken van een argument dat soms ten voordeel van het eerste standpunt wordt ingeroepen.

De Torec is een werk van Jacob van Maerlant. Wat lezen wij daar? Wanneer Torec aan een ridder die hij had geholpen vroeg hoe hij heette, kreeg hij tot antwoord: Ic hete vanden Briele Cleas (v. 732).

Het zal wel niemand verwonderen dat de voorstanders van het verblijf van de dichter te Maerlant bij Den Briel, een argument hebben gezocht in de vermelding van Cleas vanden Briele, om hun thesis te verdedigen. De verlokking was te groot om er weerstand aan te kunnen bieden. De ridders, zo wordt er dan ook door hen geschreven, dragen

in de Torec meestal een franse naam. De ridder Cleas vanden Briele maakt hierop een uitzondering. Dat is geen toeval en wil erop wijzen dat de dichter te Maerlant bij Den Briel op Oost-Voorne heeft verbleven. Welk is de waarde van dit argument?

In zijn grondige studie over Jacob van Maerlant stelt zich Dr. J. Van Mierlo de vraag: Maar is de Torec wel het werk van onze dichter? Hij antwoordt: Maar nog eens, ik wil de echtheid niet loochenen, op één voorwaarde: dat de Torec zijn eerste werk is geweest¹. Zijn eerste werk, omdat om strijd van dit gedicht wordt gezegd dat het Maerlant's zwakste werk is. Dr. J. Van Mierlo neemt dus aan dat de dichter zijn Torec heeft geschreven vóór zijn *Alexander*. Wanneer men de nieuwe volgorde van de werken van de dichter aanvaardt, die nu zo goed als vaststaat, dan komt men tot hetzelfde besluit².

De *Alexander* werd ongetwijfeld in Vlaanderen gedicht. Indien het waar is dat de Torec het eerste werk was van de dichter, hoe kunnen de woorden Cleas vanden Briele dan naar Den Briel (Maerlant bij Den Briel) verwijzen? Niemand zal beweren dat de dichter is uitgeweken naar Maerlant bij Den Briel, dàar de Torec heeft geschreven, terugkwam naar Vlaanderen om er de *Alexander* te dichten, opnieuw uitweek naar Maerlant bij Den Briel om er de *Merlijn* en nog andere werken te schrijven, en nogmaals naar Vlaanderen terugkeerde om zich te Damme te vestigen. Indien de Torec vóór de *Alexander* werd gedicht, hoe kan de vermelding van Cleas vanden Briele als argument worden ingeroepen voor het verblijf van de dichter in het Brielse Maerlant?

Ik vraag mij echter af: kan er uit die vermelding iets worden afgeleid, waardoor de plaats kan worden bepaald waar de Torec werd geschreven? De strijd rond de naam van Cleas vanden Briele is in de grond slechts ontstaan, om het verblijf van de dichter te Maerlant bij Den Briel te verdedigen. Laten wij het probleem eens onbevooroordeeld onderzoeken.

Iedereen zal toegeven dat, indien er in het Brugs Ambacht en vooral te Houtave-Maerlant, de vermoedelijke geboorteplaats van Jacob van Maerlant, in de dertiende eeuw Briel-toponiemen te vinden, er geen reden is om uit te zien naar Den Briel in Oost-Voorne.

Briel-toponiemen in Vlaanderen

De plaatsnaam Briel komt als Broil, Breil, Briel, Bruul, Breugel, enz., in de Nederlandse, Franse en Duitse toponymie veelvuldig voor. Briel

(1) Dr. J. VAN MIERLO, *Jacob van Maerlant. Zijn leven, zijn werken, zijn betekenis*. 1946, blz. 32. - « Men zal zeggen: Van Maerlant heeft toch in elk geval een Torec geschreven; zo staat het immers in de *Historie van Troyen*. Willen wij dan de echtheid van deze plaats niet in twijfel trekken, dan blijft er ons, dunkt mij, niets over dan de veronderstelling, dat de Torec het allereerste werk van onze dichter is geweest. Niets verzet er zich tegen: over tijd en ontstaan van het werk bezitten wij geen enkele aanduiding.» blz. 30.

(2) E.H. J. NOTERDAEME, *Jacob van Maerlant, klerk van de heren van Roden te Snellegem*, in *Handelingen van het Genootschap « Société d'Emulation »*, 1951, blz. 18-19-20. De dichter geeft de kronologische volgorde van zijn werken aan

is een leenwoord uit het Keltisch in het Germaans overgenomen, en werd in Vlaanderen productief vooral met de betekenis van « laaggelegen, moerassige weide »³.

K. De Flou citeert in zijn groot woordenboek een ganse reeks Briel-Breuil-Breul-Breidel-Broirol-Broeuil-Brule- en Brulle-toponiemen. Op enkele dezer wensen wij de aandacht te vestigen⁴.

In het Brugs Ambacht zelf, in de onmiddellijke nabijheid van Houtave-Maerlant, de vermoedelijke geboorteplaats van de dichter, lag er meer dan een Briel, nl. te Oudenburg, te Jabbeke en te Sint-Michiels.

Jacob van Maerlant zou in zijn jeugdjaren te Snellegem hebben gewoond en er klerk zijn geweest van de ridders van Roden. In de rekeningen van de stad Brugge is er onder Snellegem sprake van: Pieters goede vanden Briele⁵.

De dichter was waarschijnlijk geboren in de wijk Mallant, te Houtave. In de eerste helft van de dertiende eeuw woonde er een geslacht « vanden briele » te Houtave⁶. Weitin vanden briele trad in 1228 tot tweemaal toe op als getuige van de ridder Gerardus van Roden, die te Snellegem woonde⁷. Deze ridder was Heer van Berlegem. In een oorkonde van 1257 trad Petrus vanden briele op als baljuw van Gerardus van Roden, Heer van Berlegem. De oorkonde vermeldt uitdrukkelijk: *Hominibus meis... Petro de Brielo, ballivo meo*⁸.

Er is dus niets dat ons dwingt uit te zien naar het Brielse Maerlant om het citaat van Cleas vanden Briele te verklaren. Indien er iets uit af te leiden valt in verband met het verblijf van de dichter in een of ander plaats, dan verwijst het vermelden van deze ridder ons veeleer naar Maerlant in het Brugs Ambacht, naar de ridder Gerardus van Roden te Snellegem en naar de klerk Jacob de Coster, dan naar het Brielse Maerlant.

De Franse Torec

Wordt er niet te ver gezocht? De vermelding van Cleas vanden Briele is te bekoorlijk om niet te pogen er munt uit te slaan. Terecht schrijft J. Van Mierlo: Vanwaar die naam? Is de overeenkomst met Den Briel toevallig of gewild? Wat stond er in het Frans?⁹.

in zijn *Ystorie van Troyen*: Lapidarijs - Sompnarijs - Toerecke - Alexander - Merlijn. Hij begint met het werk dat hij onmiddellijk te voren heeft geschreven.

(3) M. GYSSELING, *Toponymie van Oudenburg*, 1950, Broil, blz. 77.

(4) K. DE FLOU, *Woordenboek der Toponymie*, Deel II, kol. 741 tot en met 754: Briel - 725 en 726: Breuil en Breul - 730 en 731: Breydel - 849: Broeuil, Broil, Broiland, Broirol - 943 tot en met 948: Brule en Brulle.

(5) J. COLENS, *Le compte communal de la ville de Bruges*, *Annales de la Société d'Emulation*, 1885, blz. 47.

(6) Well'cht was er ook een Briel te Houtave, vermits het geslacht vanden Briele er woonde. Te Houtave was er ook een Maerlant en een Voorne in 1250 (K. DE FLOU, *a.w.*, 16, kol. 735).

(7) R.A.Br., Cart. A van de Sint-Salvatorskerk, f. 187 en Arch. Sint-Jans-Hospitaal, oork. 5 (4-1).

(8) F. D'HOOP, *Recueil des chartes du prieuré de Saint-Bertin à Poperinghe*, blz. 108-109.

(9) J. VAN MIERLO, *a.w.*, blz. 32.

Ik heb de indruk dat de overeenkomst met Briel louter toevallig is, en dat de dichter het verhaal van de betoverde ridder in zijn frans voorbeeld heeft gevonden. In het tiende deel van de Torec verwijst Jacob van Maerlant er naar en schrijft:

v. 2378. Also alsict int romans hore
So waren die sittene van yvore.

J. Te Winkel schrijft: Dat wij in den Torec een oorspronkelijk werk voor ons hebben, dat zouden wij misschien kunnen vermoeden, omdat een (fransch) origineel tot nog toe niet is aangewezen; maar wanneer wij denken dat er nauwelijks een enkele oorspronkelijke roman in onze mnl. letterkunde is aan te wijzen, dan mogen wij uit de woorden van Maerlant zelf (Torec, v. 2378) gerust opmaken, dat de roman uit het romaansch ,d.i. uit het fransch, vertaald of althans naar een fransch voorbeeld bewerkt is¹⁰. - In 't Frans, aldus J. Van Mierlo, is een roman van dien naam niet bewaard. Toch schijnt die wel te hebben bestaan. Op de boekerij van het Louvre berustte vroeger een « Torrez, rimé, bien historié et escript », maar is er verdwenen¹¹. Hij acht het weinig waarschijnlijk dat de Torec een oorspronkelijk Diets werk is.

Wij kunnen dus veilig aannemen dat de dichter, wanneer hij schreef: « Also alsict int romans hore », verwezen heeft naar het frans voorbeeld dat hij voor zich had. Zolang niet bewezen is dat het verhaal van de ridder Cleas vanden Briele door Jacob van Maerlant in de Torec werd ingeschoven, moeten wij veronderstellen dat de dichter het verhaal in de franse Torec heeft gevonden, en dat hij de naam van de ridder in het Vlaams heeft vertaald. Dit is volstrekt niet uitgesloten, des te meer daar Briel in de franse toponymie veelvuldig voorkomt¹². De Brielle-Bruil-Bruille- en Brulle-toponiemen worden dikwijls vermeld in de oorkonden uit de elfde en de twaalfde eeuw¹³. Het riddersgeslacht vanden Briele (de Bruilo) was er zelfs gekend. Walcherus, Gobertus, Johannes en Nicholaus de Bruilo zijn uit de oorkonden van de twaalfde eeuw gekend. Nicholaus de Bruilo was in 1189 getuige voor zijn broer Johannes, wanneer deze in tegenwoordigheid van de graaf van Henegouwen, gifte deed van zes gemeten grond aan de abdij van Anchin¹⁴.

Jacob van Maerlant heeft, wanneer hij er kans toe zag, de namen van de ridders en van de toponiemen vertaald of in een Vlaams kleed gestoken. Cleas vanden Briele is hiervoor niet het enig voorbeeld. De dichter schreef b.v. :

v. 149 - Bruant vander Montangen
v. 146 - Int lant vander Baseriviere

(10) J. TE WINKEL, *Jacobs Van Maerlants Roman van Torec*, Leiden, 1875, blz. XXXIII, Inleiding.

(11) J. VAN MIERLO, *a.w.*, blz. 31.

(12) M. GYSSELING, *a.w.*, blz. 77 en vlg.

(13) Ch. DUVIVIER, *Actes et Documents*, Bruxelles, 1903, blz. 409.

(14) Ch. DUVIVIER, *a.w.*, blz. 145-146.

Het is ook mogelijk dat de namen uit de Artur-romans, die waarschijnlijk via Frankrijk tot ons zijn gekomen, langzamerhand vervlaamt werden, eens dat ze voldoende bij ons gekend waren. De dichter kan die verhalen in Vlaanderen hebben gehoord en dan, bij de vertaling van de franse Torec, de namen hebben geschreven, nu eens volgens zijn frans voorbeeld, dan weer in de vorm die hij in Vlaanderen gehoord had.

Er kan worden opgeworpen dat de toenaam van de betoverde ridder voluit werd vertaald. Jacob van Maerlant kan een bijzondere reden hebben gehad om de riddernaam volledig te vertalen. Niet alleen was de toponiem Briel in Vlaanderen gekend, maar hij was dit vooral te Houtave en te Snellegem, zoals wij boven hebben aangetoond.

Een andere vraag rijst nu ook weer op: heeft de dichter van de franse Torec het verhaal van Cleas vanden Briele zelf verzonnen of heeft hij het neergepend zoals hij het vernomen had. Er liggen geen gegevens voorhanden die in een of andere richting wijzen. Hier tasten wij volledig in het duister.

Wij kunnen besluiten: het citaat van Cleas vanden Briele in de Torec kan niet worden ingeroepen als bewijs voor het verblijf van Jacob van Maerlant in Oost-Voorne, te Maerlant bij Den Briel. Er waren immers in de dertiende eeuw veel Briel-toponiemen in het Brugs Ambacht en er verbleef zelfs in de eerste helft van deze eeuw een geslacht vanden Briele in het Vlaamse Maerlant. Leden van dit geslacht waren leenmannen van de ridder van Roden te Snellegem, waar Jacob de Coster, klerk van de Heren van Roden, woonde. Het citaat van Cleas vanden Briele zou dus veeleer een bewijs zijn voor de stelling: Jacob de Coster is te identificeren met Jacob van Maerlant. Het is echter waarschijnlijk dat de dichter het verhaal van de betoverde ridder gevonden heeft in zijn frans voorbeeld, en dat de naam van de ridder niet in verband te brengen is, noch met Den Briel in Voorne, noch met een Brieltoponiem in Vlaanderen.

II

DE RIDDERS VAN RODEN EN DE WOLHANDEL

Jacob van Maerlant heeft zich tussen 1266 en 1270 te Damme gevestigd. Dr. Jan Te Winkel acht het waarschijnlijk dat de dichter in 1266 of 1267 Maerlant voor Damme heeft verlaten¹. Dr. J. Van Mierlo dacht dat de dichter tussen 1266 en 1271 naar Vlaanderen terugkeerde, eerder omstreeks 1266 dan later². Welk Maerlant hij voor Damme verliet, het Brugse Maerlant of Maerlant bij Den Briel, heeft nu voor het ogenblik geen belang.

Staat het jaartal waarop Jacob van Maerlant zich te Damme vestigde nagenoeg vast, hetzelfde kan niet worden gezegd voor wat betreft de reden waarom hij Maerlant verliet en een verblijfplaats heeft gekozen te Damme. Dr. J. Te Winkel schrijft: De reden van zijn verhuizing weten wij niet³. Ook Dr. J. Van Mierlo tastte in het duister en schreef: « Om even onbekende redenen als waarom hij naar Voorne is vertrokken is Van Maerlant naar Vlaanderen teruggekeerd. Niets in zijn werk laat ons toe ook maar een waarschijnlijke gissing te wagen. Het kan eenvoudig zijn, dat Jacob door zijn eerste werken roem had verworven en dat zijn vaderland hem nu aantrok. Wordt hem misschien de eervolle betrekking van schepenklerk te Damme aangeboden? Van Maerlant kan erop zijn ingegaan, zodat hij zich te Damme zou zijn komen vestigen, zonder daarom de goede betrekkingen met zijn vorige beschermers te verbreken. Was zijn positie ook zoveel zelfstandiger en onafhankelijker geworden dat hij het zonder hun steun voortaan kon doen? Of was het eenvoudig om gezondheidsredenen? »⁴.

Iedereen zal toegeven dat tot nu toe nog geen enkel doorslaande uitleg werd gevonden voor het feit dat de dichter zijn verblijfplaats Maerlant verliet en zich te Damme vestigde. Het was echter geen toeval dat hij naar Damme kwam op het ogenblik dat Damme door het graven van de Lieve een voorhaven werd van Gent. Reeds in 1251 was er een eerste ontwerp voor het graven van de Lieve opgemaakt. In 1262 werd aan de Lieve te Damme begonnen. In 1269 bestond de hele waterloop⁵. Gent kon van dit jaar af de wol uit Engeland over Damme betrekken. Op het Zwin en Damme en niet meer op de Schelde en Antwerpen was de hoop van de kooplieden te Gent gevestigd. Geen betwistingen meer over tolrechten bij de doorvaart door Zeeland en geen gevaar meer voor de schepen bij de doorvaart te Rupelmonde. Is het niet kenschetsend dat Jacob van Maerlant die in zijn Alexander

(1) J. TE WINKEL, *Maerlant's Werken*, blz. 58.

(2) J. VAN MIERLO, *Jacob Van Maerlant*, 1946, blz. 52.

(3) J. TE WINKEL, *a.w.*, blz. 57.

(4) J. VAN MIERLO, *a.w.*, blz. 52.

(5) J. BOES, *De Lieve*, in *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, 1929, blz. 14 en in *Handelingen der Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, 1956, blz. 117.

optrad voor de vrije doorvaart te Rupelmonde en de landsknechten van de gravin die er de schepen praaiden uitschold voor rovers, zich juist te Damme vestigt wanneer Gent een vrije doorvaart krijgt op de zee over Damme?

De kooplieden van Gent keken reeds sedert geruime tijd uit naar een kortere verbinding met de zee. Eerst hadden zij gedacht aan Aardenburg, doch Damme kreeg ten slotte hun voorkeur. In 1234 had de stad Brugge te Damme de eerste Speie gebouwd. In 1242 kwam te Damme, op de plaats waar later het stadhuis werd opgericht, de grote halle tot stand. In 1252 verkregen de Oosterlingen, die hun kantoor hadden te Damme, van de gravin van Vlaanderen, een nieuwe tolregeling. Damme werd hoe langer hoe belangrijker en was een wereldhaven aan het worden.

De Westspeie te Damme was wereldberoemd⁶. Ze was de slagader van de handel die in het westen van Europa werd gedreven. Vanuit alle landen kwamen de zeeschepen hun lading lossen aan de Westspeie. Wie de Westspeie vermeldde dacht aan Damme. Heeft Jacob van Maerlant aan Damme gedacht toen hij schreef in zijn Alexander, een werk dat besteld werd door Heila van Roden, die in het bezit was van de tol te Schelderoden:

Also verre alst es vander zee
Tot Westphalen ofte me ?

Jacob heeft niet geschreven *Westphalen*, maar zoals uit de tekst duidelijk blijkt, een plaats aangeduid die op korte afstand lag van de zee. Een kopiist heeft de dichter niet begrepen en het onzinnige Westphalen in de plaats geschoven. Wij vermoeden dat Jacob geschreven heeft: *Westspaye*. Hij dacht aan Damme. Het woord Damme paste niet voor de versmaat. Hij heeft dan Westspaye genomen en geschreven: Tot Westspaye ofte me.

De Alexander werd gedicht in 1257 of daarna. Jacob kende de toestand te Rupelmonde en de nadelen die de kooplieden van Gent (en dan ook de heren van Roden) bij de doorvaart op de Schelde in Zeeland en voorbij Rupelmonde werden berokkend. Hij weet hoe Gent uitziet naar een verbinding met het Zwin en met Damme. De vermelding van de roveren van Rupelmonde en van de Westspeie in één en hetzelfde werk — vermeldingen die niet in het oorspronkelijk werk dat hij vertaalde te vinden zijn — sluiten aan bij elkander en liggen in één en dezelfde lijn. Ze vertolken de zucht van het handeldrijvende Gent naar een uitweg op zee over Damme.

De ridders van Roden

Gerardus van Roden en zijn twee zonen, Radulfus en Gerardus, waren op het einde van de twaalfde en in het begin van de dertiende eeuw,

(6) EDW. GAILLARD, *L'ancienne église de Sainte Walburge* in La Flandre, I, blz. 271: ... in villa de Dam... juxta Westpaye (lege Westspaye) a parte oost platee... anno 1361.

trouwe aanhangers van het verbond dat de graaf van Vlaanderen in 1197 met Engeland had gesloten. Ze verbleven jaren lang in Engeland en werden er door de koning rijkelijk beloond. Ze verkregen lenen en uitgestrekte landgoederen in de graafschappen Lincoln en Nottingham. Gerardus van Roden werd in maart 1208 door de koning naar Vlaanderen gestuurd om de Vlaamse steden ervan te overtuigen dat het in hun belang was bij Engeland aan te leunen⁷. Engeland leverde de wol, zonder dewelke ze niet konden leven. Economisch waren ze van Engeland afhankelijk. In september 1208 sluiten de steden Gent, Brugge, Ieper, Rijsel en Dowaaï dan ook een verdrag met Engeland.

De ridder Gerardus van Roden had er zelf persoonlijk belang bij dat die steden en vooral Gent, Engeland zouden trouw blijven. Hij kocht immers de wol op in Engeland en leverde ze aan de steden in Vlaanderen.

In de « Biographie nationale » noemt Fris Gerardus van Roden samen met Simon Saphir, Walter Sproke en Boudewijn Braem kooplieden van de stad Gent. Hij was dus een van de grote Gentse wolhandelaars. Er werd zelfs verondersteld dat de Gentse kooplieden een bijzondere Hansa voor Engeland hadden gevormd. Het moet niet worden bewezen dat de handel in de wol hier de hoofdrol speelde. « Le 26 mars 1209, aldus Fris in de Biographie, Simon Saphir fut admis comme marchand de la cour, et obtint, outre un sauf-conduit, licence d'acheter quatre-vingt sacs de laine »⁸.

De ridders van Roden hebben in de tweede helft van de dertiende eeuw hun handelsbetrekkingen met Engeland nog verder uitgebreid. De wolhandel was hun bijzonderste bron van inkomen. In 1262 werd aan de Lieve te Damme begonnen. In 1265 gingen Gerardus van Roden, Roger van Mortagne, Hugo Bigot en Hendrik, zoon van de koning van Duitsland, een lening aan van 3166 ponden, 13 schellingen en 4 deniers Vlaamse munte met de steden Gent, Brugge, Ieper en Dowaaï. De lening werd aangegaan met de schepenen van deze vier steden. De vier ridders ondertekenden een afzonderlijke schuldbekentenis. Deze van Gerardus van Roden en van Roger van Mortagne zijn bewaard gebleven⁹.

Wij leren in deze oorkonden de ridders kennen die samen met Gerardus van Roden een handelsconsortium vormden.

De ridder Gerardus van Roden, die de oorkonde tekende, was Gerardus, Heer van Melle. Hij was gehuwd met Mabilie van Scheldewindeke, Vrouw van Winti (Scheldewindeke) en van Weede. M. Gastout schrijft in « Beatrix de Brabant », dat de naam *van Roden* bijna op elke bladzijde geschreven staat van de geschiedenis van Engeland en Vlaanderen in de dertiende eeuw en dat Gerardus, gehuwd met Mabilie, de belangrijkste rol onder hen schijnt te hebben gespeeld. Zijn grondbezittingen in Engeland, aldus de schrijfster, nog aangevuld door de bezittingen in Engeland van de Vrouw van Winti, vertegenwoordigden een groot deel van zijn fortuin¹⁰.

(7) WAUTERS, *Table chronologique*, Deel III, blz. 288.

(8) FRIS, *Biographie Nationale*, Deel 21, blz. 384-385 : Saphir Simon.

(9) Inventaire des archives de la Chambre des Comptes à Lille, 1865, blz. 563. nrs 1418 en 1419.

(10) M. GASTOUT, *Béatrice de Brabant*, blz. 184 en 185.

Roger van Mortagne was de zoon van de burggraaf van Doornik. Hij was Heer van Spiere¹¹. In 1266 werd hij door de graaf Gwijde van Dampierre naar de koning van Engeland gezonden. Roger van Mortagne dreef handel met Engeland. Reeds in 1252 had de koning van Engeland de gravin Margareta van Vlaanderen verzocht een bedrag uit te betalen van 1700 ponden 66 schellingen en 8 deniers parisis aan Roger van Mortagne, waarde van de goederen die waren aangeslagen bij kooplieden die te Londen verbleven. Het bedrag mocht worden uitbetaald omdat deze zich aan de koning van Engeland hadden onderworpen¹².

De goede verstandhouding tussen Gerardus van Roden en Roger van Mortagne blijkt uit het huwelijk van zijn zoon met Isabella van Nevele. Deze laatste was een dochter van Raoul van Mortagne, burggraaf van Kortrijk en broer van Roger¹³.

Hugo Bigot schijnt te hebben behoord tot een geslacht uit het Brugse Vrije. Er werd een Bijgoet vermeld in 1234 in de «Naemlijste der familien ofte geslachten van den Regimente van den Lande van den Vrijen sedert den jaere 1229»¹⁴. Er was een Hendrik Bigot afgevaardigde van het Brugse Vrije in 1322¹⁵.

Het vierde lid van het consortium was Hendrik, zoon van de koning van Duitsland. Is het toeval dat Andreas van Roden in 1273 notaris was aan het hof van koning Rodolf?¹⁶

Er kan worden opgeworpen dat in 1265, het jaar dat Gerardus van Roden een lening aanging met de Vlaamse steden, Jacob van Maerlant zich nog te Maerlant bevond en daar de reden niet kan liggen waarom hij door hem naar Damme werd geroepen. Het jaartal ligt niet ver af van 1266. Het consortium waarvan Gerardus deel uitmaakte bleef ongetwijfeld ook de volgende jaren in leven.

In 1278 werd er een akkoord gesloten tussen de koning van Engeland en Gwijde van Dampierre in verband met de goederen van engelse kooplieden die in Vlaanderen door de gravin waren aangeslagen. Gwijde beloofde dat hij zich met enkele van zijn ridders aan de koning van Engeland zou gevangen geven te Montreuil voor het geval dat het bedrag door de Vlaamse kooplieden aan de koning van Engeland beloofd, niet zou worden uitbetaald. De overeenkomst werd bekrachtigd te Aalst «sub sigillis septem magnatum Flandriae». De zeven vooraanstaanden die borg stonden voor de uitvoering van het akkoord waren: Boudewijn van Avesnes, Willem van Vlaanderen, Geeraard van Roden, Hugo, burg-

(11) Spiere, een gemeente in het arrondissement Kortrijk. Roger van Mortagne maakte zijn testament in 1275 en st' erf op 1 april 1276.

(12) Inventaire des archives de la Chambre des Comptes à Lille, 1865, blz. 563 nr 1418.

(13) Zie uitvoerig over Roger en Raoul van Mortagne: M. GASTOUT, *a.w.*, *passim*.

(14) R. DE BEAUCOURT DE NOORTVELDE, *Le Franc de Bruges*, 1906. — Riquardus B'goet wordt in 1268 vermeld door A. GOETHALS in *Chronica Monasterii Sti Andreae* uitgegeven door J. WEALE, blz. 81, en dat in verband met Jabbeke in het Brugse Vrije.

(15) Inventaire Chartes Bruges, I, blz. 336.

(16) WAUTERS, *a.w.*, Deel V, blz. 533.

graaf van Gent, Jan van Ghistel, Olivier van Ayshove en Michiel van Auchy¹⁷. Gerardus van Roden schijnt hier een belangrijke rol te hebben gespeeld: hij tekent onmiddellijk na de leden van het grafelijk huis.

Het is niet duidelijk wie deze Gerardus van Roden was. Er waren toen drie ridders die dezelfde naam droegen in leven: Gerardus gehuwd met Mabilie van Winti, een tweede gehuwd met Isabella van Harnes en een derde gehuwd met Isabella, weduwe Siger van Heule. De eerste dreef handel te Gent en de tweede te Brugge. Deze laatste zou de zoon zijn geweest van Gerardus, Heer van Berlegem, bij wie Jacob de Coster te Snellegem vroeger in dienst was geweest. Hoe innig de banden tussen de ridders van Ayshove¹⁸ en Gerardus van Roden die te Brugge verbleef, waren, blijkt uit het feit dat Olivier van Ayshove op 16 september 1290 borg stond tegenover Gwijde van Dampierre voor zijn schoonbroer Jan van Roden, zoon van Gerardus die te Brugge verbleef. Jan van Roden was gehuwd met Agnes van Ayshove en zijn broer Willem met Angèle van Ayshove, die beide de zusters waren van Olivier. Jan en Willem van Roden hadden veel bezittingen in Engeland. Auchy is een gemeente in de omgeving van Hesdin. De ridder Michiel van Auchy werd vermeld in 1275, 1282 en 1288¹⁹.

De ridder Jan II van Ghistel verbleef te Brugge in het handelscentrum in een groot herenhuis genaamd: Het Ghistelhof. In 1275 vestigde hij zich in het midden van de stad. «De riches alliances, aldus de Limburg Stirum, avaient porté la fortune de la famille de Ghistelles à un haut degré de splendeur. Jean II de Ghistelles par suite de son mariage avec Isabelle, dame de la Woestine, va se trouver mêlé à l'histoire commerciale de la ville de Bruges, car tout le tonlieu de cette ville se trouva réuni dans les mains du seigneur de Ghistelles». Hij stierf in 1289. Isabella overleefde hem, zoals blijkt uit de verkoop van het recht van het Heffegelt in 1293: Isabella ontving toen 2088 ponden en haar zoon Jan III van Ghistel 712 ponden²⁰.

Jan II van Ghistel was door zijn huwelijk met Isabella van de Woestine verwant met de ridder Gerardus van Roden, die te Snellegem en later te Brugge verbleef.

Ook Gerardus van Roden, gehuwd met Isabella, Vrouw van Heule en van Heestert, dreef handel met Engeland. In 1282 beloofden hij en zijn vrouw, dat ze de graaf Gwijde zouden schdeloos stellen voor de 600 ponden sterling, waarvoor zich de graaf voor hen borg had

(17) RYMER, *Foedera, conventiones, litterae, etc.*, 1727, Deel II, blz. 111.

(18) Er kan zelfs een vierde Gerardus van Roden worden vermeld. De Heer van Berlegem (Gerardus van Roden die vroeger te Snellegem verbleef) heeft waarschijnlijk het Oosthof te Snellegem verlaten voor Brugge. Hij trad op in 1284 als getuige voor Gerardus van Roden, Heer van Melle, gehuwd met Isabella, Vrouw van Heule, wanneer deze voor de pastoor van Heule zijn laatste wilsbeschikkingen kenbaar maakte vooraleer te vertrekken naar het Heilig Land. - Inventaire sommaire des Archives Départementales. - NORD. DEHAISNE en J. FINOT, Deel I, 2, blz. 517. Carton B, nr 1556.

Ayshove was een belangrijk leengoed in de gemeenten Ardoye en Coolskamp.

(19) Invent. Sommaire, Le Glay, B, carton 134, 191 en 194.

(20) DE LIMBURG STIRUM, *Le Chambellan de Flandre, Les sires de Ghistelles*.

gesteld bij een koopman die te Londen verbleef²¹. De naam van deze laatste is gekend: hij heette Robrecht van Bazingen, «un gros marchand de Londres, aldus M. Gastout in Béatrice de Brabant, avec lequel Gerard a souvent traité». Gerardus van Roden had ook nog schulden tegenover een ander koopman te Londen: Jan van Grevelingen. De koning van Engeland Edward I, drong persoonlijk aan bij Gwijde van Dampierre opdat de twee kooplieden zouden worden uitbetaald. Grevelingen was een haven langs de Vlaamse kust. Grevelingen was ook de naam van een polder bij Damme²².

De ridders van Roden hebben, zowel te Brugge als te Gent, in de tweede helft van de dertiende eeuw drukke handelsbetrekkingen gehad met Engeland en met de steden in Vlaanderen die de wol uit Engeland betrokken. Juist in dit tijdstip, op het ogenblik dat Gent langs Damme met de zee in verbinding werd gesteld, komt Jacob van Maerlant zich te Damme vestigen. Het is dan ook goed mogelijk dat de ridders van Roden hun klerk niet in de steek hebben gelaten, doch integendeel op hem beroep hebben gedaan om er hun belangen te behartigen. Wij komen des te meer tot dit besluit, omdat dit uit de werken van de dichter zelf kan worden opgemaakt. Wanneer Jacob van Maerlant zich nog niet te Damme had gevestigd, verdedigde hij reeds de belangen van de leke kooplieden (en dan van de Heren van Roden) op de Schelde. Ook te Damme neemt hij dezelfde houding aan en vertolkt hij er de desiderata van de leken die handel dreven.

De Cisterciënsers, in casu de monniken van de abdijen van Ter Doest en van Vaucelles, waren geduchte mededingers van de ridders van Roden. De abdij van Ter Doest lag op een uur afstand van Damme. Ze was in het bezit van uitgestrekte polders in Oost- en West-Voorne. In 1175 kwam ze in het bezit van het eiland Bomne en van Land in West-Voorne, en in 1220 had ze van Dirk van Voorne de polder Middellant verkregen in Oost-Voorne²³. De abdij kocht in de tweede helft van de dertiende eeuw de wol op in Zeeland en bracht ze naar Vlaanderen. Jacob van Maerlant kwam te Damme in betrekking met de bemanning van de schepen die heen en terug naar West-Voorne voor rekening van Ter Doest vaarden. Van deze lieden zal hij vernomen hebben dat er op Bomne jacht werd gemaakt op de ratten, wat dan ook verklaart hoe hij te Damme in Der Naturen Bloeme schrijft:

(21) HYACINTHE DE GROULART, *Généalogie van de ridders van Roden*, Handschrift berustend in het kasteel te Eernegem, onuitgegeven, 1882, blz. 13 en Inventaire Arch. Départ. du Nord, Arch. Civ., Série B, T. I, carton 193.

(22) WAUTERS, *a.w.*, Deel VII, 2, blz. 1135.

(23) In 1165 werd de abdij Ter Duinen door de Paus Alexander III in haar bezittingen bevestigd, waaronder: Insulam bomne totam cum decima. Terram in westform quas castellana badaloga de dixamuda vobis in elemosinam dedit. — Karel De Flou vermeldt in zijn Woordenboek der Toponymie: Bonine insula. Hij dacht dat het eiland vroeger in Westelijk Vlaanderen lag, en kon natuurlijk de ligging ervan niet bepalen. Hij las bonine in de plaats van bomne, t.t.z. Bome-nede, dat in de dertiende eeuw in West-Voorne lag. In 1175 schonk de abdij van Ter Duinen deze bezittingen aan de abdij van Ter Doest.

In West-Vorne, te waren,
 Ne mach gheene ratte leven,
 Dat weet hi die dit hevet bescreven.

De abdijs van Vaucelles heeft, in de tweede helft van de dertiende eeuw, uitgestrekte moergronden gekocht te Lapscheure, Moerkerke, te Knokke en te Westkapelle, dus in de omgeving van Damme. Te Damme zelf kocht zij, op de hoek van de Koornmarkt en de Sint-Jacobsstraat, het huis Kranenburg. Het was geen toeval dat ze juist op de markt te Damme een huis aankocht²⁴. De twee abdijen dreven handel en de dichter maakt er de monniken een verwijt van en schrijft in zijn Spieghel Historiaal:

Wie es er die nauweren coepman siet
 Dan die grauwe moenc? en weet, wie.
 Zee ende lant si doorlopen
 Omme copen ende vercopen.

Jacob voegt er nog bitter aan toe, om de abdijs van Vaucelles nog meer te discreditieren, dat ze alles opkoopt, zelfs het halsrecht. Te Damme had de dichter vernomen dat de abdijs in de streek van Vaucelles-Crève-cœur en Pézières in 1286 dit heerlijk recht had gekocht. Hij kan de gelegenheid niet laten voorbijgaan om haar dit te verwijten en schrijft:

Ja die van vaucelle of dit wel zit
 Hebben gekocht galghe ende pit.

De scherpe houding van de dichter krijgt kleur en klank, als wij veronderstellen dat hij te zorgen had voor de belangen van leke Heren en dat het verwijt dat hij tot de monniken richt gevloeid is uit de pen van iemand die zelf in de handel was betrokken.

Hoezeer Jacob zich te Damme tussen de kooplieden mengde blijkt uit het volgende vers uit «Der naturen bloeme». De kooplieden uit Oosterland, t.t.z. uit Duitsland, hadden zich sedert lang te Damme gevestigd. Van hen heeft de dichter vernomen dat de vogel de vanellus (de vaneel) bij hen kievit werd geheten²⁵, en hij schrijft:

Vanellus dat es dat vaneel
 Een voghel wel bekennet een deel
 Een kivit hetet in oestlant.

In de tweede helft van de dertiende eeuw hebben de steden Damme en Brugge het onmogelijke gedaan om de zware lasten te verminderen die op de handel drukten. Jacob heeft die strijd medegemaakt. *De tribute*, schrijft hij, *waren te swaer*. In 1269 kocht de stad Damme van Eustachius van Grammene het recht af van de weegschaal. In 1272 kocht dezelfde stad van Jan II van Ghistel het recht af van de Maelpennink waarmede elk geladen wagen was belast. Reeds in zijn Heimelijkheid der

(24) De hofsteden genaamd De groote Keuvel (te Knokke) en De kleine Keuvel (te Westkapelle), werden in de Répertoire Numérique van Max Bruchet Arch. Départ. du Nord, Série H, Lille, 1928 genaamd: Grande Cuvelle en Petite Cuvelle. In het latijn heet de hofstede Cucula = kovel.

(25) Het woord kievit werd uit Noord-Duitsland (Oosterland) over Friesland en Zeeland naar Vlaanderen overgebracht.

Heimelicheden had Jacob van Maerlant er een bewijs voor geleverd dat hij de handelswereld kende en ingezien hoe de tollē en belastingen de handel belemmerden:

Nu pleghet die coninc mede
 Dat hi die overhorichede
 Van den quaden lieden wreect
 Dat hise ontlivet of te sticken breect
 Ende verlicht dan mede daer
 Tribute daer si sijn te swaer;
 Ende verlicht van den coepman
 Sine tolle mede dan.

Dat is de taal van iemand die de verzuchtingen van de handelswereld kent en in het voordeel van de kooplieden optreedt.

Jacob van Maerlant stierf te Damme. Hij werd er begraven. Op zijn grafzerk stond geschreven: *Hic recubat Jacobus a Mellant*. De dichter was geboren in de noordhoek van Houtave, Matland of Mallant genaamd²⁶. In die noordhoek van Mallant, woonde in de eerste helft van de dertiende eeuw Weitkinus de Coster. Deze was een leenman van de ridders van Roden, die Heren van Houtave waren. Te Mellant lag de hofstede waarop het geslacht de Coster woonde. Dààr lagen de twee stukken land die toen reeds als Costersland bekend waren. Jacob de Coster van Maerlant behoorde tot die familie. Hij trad in dienst van de heren van Roden als klerk en heeft te Damme voor hun handelsbelangen gezorgd. Hij kan er terzelvertijd schepenklerk zijn geweest, zoals men eeuwen na zijn dood heeft beweerd. Het een sluit het ander niet uit.

(26) J. VAN MIERLO, *Jacob die Coster van Merlant*, in Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie, 1952, blz. 70. J. Van Mierlo heeft ingezien dat de klerken in de dertiende eeuw nu eens Mallant, dan eens Marlant schreven. De Zeeuwse ridder Hugo van Marlant komt in de oorkonden uit de dertiende eeuw als Hugo van Merlant voor en ook als Hugo van Mallant. De oorkonde nr 7430 bl. anno 1262, Rijksarch. Brugge heeft: in suenkercke jn *Marlant* en de oork. nr 7429 bl. *Matland* in parochia de suenkerke. Matland = Malland.

CORRESPONDANCES DE DEUX JANSENISTES BELGES A MADRID (1649 - 1653)

PAR

L. CEYSSENS

Il y a quelques années, j'ai raconté la mission que deux jansénistes belges accomplirent à Madrid durant les années 1649-1653¹. Ici, je voudrais revenir sur ces députés en publiant ce qui nous reste de leurs correspondances. Deux raisons surtout m'y poussent.

Tout d'abord, la partie la plus importante de cette documentation, — conservée aux archives de la *Oudbisschoppelijke Clerezie*, — est près d'être définitivement perdue. Grâce à l'habileté du service photographique des Archives Générales du Royaume à La Haye, j'ai encore pu déchiffrer ces pages jaunies, d'une écriture petite et serrée, dont l'encre fade a pris la couleur du papier². Dans quelques années on n'y réussira plus.

(1) L. CEYSSENS, *Jean Recht en mission à Madrid pour l'« Augustinus » et l'Augustinisme*, dans *Augustiniana*, 1 (1951) 21-47 ; 107-139 ; 192-204. Cette étude est reprise dans les *Jansenistica minora*, t. II, n° XII.

(2) Archives de la *Oudbisschoppelijke clerezie* (provisoirement déposées aux Archives de l'Etat à Utrecht), n° 993. Ce dossier porte sur l'année 1649 :

1. *Lettres des mandataires aux députés :*

- a. Trois lettres de Henri Calenus à Jean Recht : 26 juin ; 29 juin ; 28 août.
- b. Une lettre de Libert Froidmont à Jean Recht : 22 août.
- c. Deux lettres de François Van Vianen à Jean Recht : 23 juillet et 27 août.
- d. Deux lettres de François Van Vianen à Ignace Gillemans : toutes les deux du 23 juillet.

2. *Lettres d'Ignace Gillemans aux mandataires :*

- a. Une lettre à Mathieu Van Vianen : 20 juillet.
- b. Deux lettres à François Van Vianen : 10 août et 13 octobre.
- c. Une lettre à Jean Ooms : 20 juillet.
- d. Une lettre à Libert Froidmont : 4 novembre.

3. *Lettres en recommandation des députés et de leur cause :*

- a. Trois lettres de Pierre Marchant, récollet, à l'évêque de Corie, à celui de Valladolid ainsi qu'à son confrère Antonio Ribera ; toutes les trois du 17 juillet.
- b. Deux lettres de Jacques Boonen, archevêque de Malines, au métropolitain de Tolède et à Jean Martinez, confesseur du roi : toutes les deux du 18 octobre.

4. *Lettres échangées à Madrid même :*

- a. Une lettre de Jean Recht à l'évêque de Corie : 25 août.
- b. Une lettre d'Antoine Gonzalez de Rosende à Jean Recht : 9 août.

5. *Lettres ou documents annexés :*

- a. à la correspondance des mandataires : trois lettres de Martin de Barcos, abbé de Saint-Cyran, à Henri Calenus : 9 juillet, 6 août, 3 septembre.
- b. aux lettres de recommandation de Jacques Boonen :
 - aa. Extrait d'une lettre de Maximilien de Gand, évêque de Tournai : 10 avril 1641 ;
 - bb. Lettre de l'archiduchesse Isabelle à Jacques Boonen : 7 janvier 1633 ;
 - cc. Lettre de Fabio Lagonissa, nonce de Bruxelles, à Jacques Boonen : 29 novembre 1632 ;
 - dd. Décret du Saint Office, condamnant les ouvrages de Jean Baptiste Poza : 9 septembre 1632.

Or, la perte de ces documents serait d'autant plus regrettable que déjà beaucoup d'autres, employés autrefois par Hermant et Gerberon, sont aujourd'hui introuvables³.

Mais il ne s'agit pas seulement de sauvegarder des documents; il faut aussi faire connaître les jansénistes, — ils sont toujours trop peu connus, — à l'aide des documents les plus directs, c'est-à-dire, par leurs correspondances. Déjà pour eux mêmes nos deux députés belges le méritent.

Sur Jean Recht, il n'existe qu'une brève notice biographique dans Reusens⁴. Né à Hellebecq, près d'Ath, il devint en 1635, après sa licence en théologie, président du Collège de Bay à Louvain, fonction qu'il conservera jusqu'à sa mort, le 11 octobre 1682. Il devint docteur en théologie le 17 novembre 1648. En la même année il accomplit, au nom de la faculté de théologie, une mission, peu fructueuse d'ailleurs, à la faculté de théologie de Douai⁵. L'année suivante, il partit pour Madrid.

A la mission de Jean Recht se rapportent encore plusieurs pièces du fonds de documents relatifs à l'ancienne Université de Louvain, conservés au Grand Séminaire de Gand. En voici l'énumération :

n° 171. Lettres patentes de la faculté de théologie de Louvain accréditant comme son envoyé à la cour de Madrid le professeur Jean Recht; 7 mai 1649.

n° 172. Mémoire présenté au roi d'Espagne par les abbés de l'ordre de Prémontré au sujet de la doctrine de Jansénius; 28 août 1649.

n° 173. Supplique (imprimée) adressée au roi d'Espagne par l'envoyé de Belgique (Jean Recht), pour obtenir la réhabilitation de Jansénius et la révision de la bulle dirigée contre son livre. Sans date.

n° 174. Décret des inquisiteurs de Valladolid, exécutoire d'un décret de l'inquisition espagnole, condamnant 22 propositions dirigées contre la doctrine de saint Augustin; 28 mars 1650.

n° 177. Lettre de J. Recht à l'Université; 14 janvier 1652.

n° 179. Lettre de Philippe IV à Innocent X; 20 février 1653.

n° 180. Lettre de Philippe IV au Card. Trivulzio; 20 février 1653.

n° 181. Lettre de J. Recht (à l'archevêque de Malines); 5 mars 1653.

Enfin, au dossier il faut joindre quelques pièces éparses de la *Nunziatura di Spagna* (cf. A. LEGRAND - L. CEYSSENS, *La correspondance du nonce de Madrid relative au jansénisme*, dans *Anthologica annua*, 4, 1954, 549-640, surtout pp. 593, 595, 596, 597, 599, 608); des Archives générales des Franciscains à Rome (section III, t. 31); et des Archives de l'Archevêché de Malines, fonds Museum Bellarminum (cf. infra) et des Archives de l'Etat à Gand.

Naturellement, notre intention n'est pas de reproduire toutes ces pièces (quelques-unes ont déjà été publiées, d'autres le seront ailleurs), mais celles qui intéressent plus directement nos deux députés.

(3) Autrefois, les papiers de Quesnel contenaient « un gros manuscrit de toute l'affaire de Jansénius... et où est... tout ce qui concerne la députation de M. Recht »; *Causa Quesnelliana*, Bruxelles, 1704, 339. Gerberon employa ce manuscrit; cf. *Augustiniana*, 1 (1951) 21. Hermant probablement aussi. C'est en racontant le passage par Paris des députés que l'auteur des *Mémoires* (t. II, 88) écrit cette phrase qui nous éclaire sur son œuvre: « On verra un jour par les mémoires et les originaux sur lesquelles on a dressé cette histoire, lorsqu'ils seront dans quelque célèbre bibliothèque, que l'on n'a dit rien ici qui ne fut fondé sur des preuves très certaines et dont ceux qui avaient eu part au fond de l'affaire avaient eu une connaissance très particulière ». Or, cette documentation est perdue, ou du moins n'a pas encore été retrouvée.

(4) E. REUSENS, *Documents relatifs à l'histoire de l'université de Louvain*, III, Louvain, 1881-1885, 444.

(5) Voir GERBERON, I, 226-233.

A son retour, en 1653, il devint membre de la faculté étroite de théologie. Il fut recteur de l'université en les années 1647-1648, 1654-1655, et souvent doyen de la faculté de théologie.

Au moment de la mission madrilène, Ignace Gillemans⁶ n'était que licencié en théologie. Il fut joint à Recht comme compagnon, sans aucune charge officielle. Homme d'envergure, il a exercé une influence indéniable sur l'histoire religieuse de l'époque. Il appartiendra à quelque historien futur d'approfondir la chose. Voici du moins quelques indications.

Le rôle de Gillemans se devine déjà du fait qu'il était ami (et pendant son séjour à Madrid, correspondant) de Corneille Ooms. Ce dernier aussi est trop peu connu⁷. Doyen de Saint-Bavon, official de l'évêché, il était le bras droit de l'évêque, Antoine Triest. Il est activement intervenu dans plusieurs affaires, parmi lesquelles il faut mentionner les difficultés de Triest avec les brigittines de Termonde, avec le chapitre de Saint-Bavon⁸, et finalement, au sujet du catéchisme, avec les jésuites. On le considérait comme janséniste. Quand il meurt le 20 septembre 1654, l'internonce, Jérôme de Vecchi, le décrit comme :

« Una delle pietre angulari dello scandalo maggiore in proposito della dottrina janseniana, che essendo jurisperito ha consigliato e fomentato più d'ogni altro l'inobedienza dell'arcivescovo di Malines e del vescovo di Gante »⁹.

Naturellement, on aurait grandement tort de prendre à la lettre les jugements d'internonces antijansénistes, mais en tout cas, dans l'administration du diocèse de Gand, il faut réserver une place importante à cet official énergique. Et dans son ombre on distingue Gillemans, qui fut le secrétaire de Triest et, du fait même, devait avoir sa confiance.

Le secrétaire de l'évêque obtient, dès son retour de Madrid, une autre importance qui reste à être mise en lumière. Il entretient des relations avec Antoine Gonzalez Rosende, et par lui, avec le fameux évêque Jean de Palafox. Il a certainement contribué à faire entrer dans l'histoire du jansénisme et de l'antijansénisme la littérature antijésuitique d'Espagne¹⁰.

(6) [E. A. HELLIN], *Histoire chronologique des évêques et du chapitre... de S. Bavon*, Gand, 1772, I, 210, 221, 269.

(7) Sur Ooms voir une bonne notice biographique dans la *Biographie nationale*, XVI, 204-207.

(8) Sous peu nous consacrerons deux études à ces deux questions.

(9) Archives du Vatican, Nunziatura di Fiandra, 38, 581.

(10) Cf. infra. Voir aussi : quelques extraits de lettres de Palafox à Gillemans (6 avril et 21 septembre 1655 ; 16 février et 6 avril 1656 ; 22 mars 1657 ; 21 juin 1658) dans ARNAULD, *Œuvres*, XXXIII, 602-603. Notons encore que GERBERON, *Histoire*, I, 534, croit devoir attribuer à Ignace Gillemans le livre contre Randour : *Sacrae theologiae baccalaurei racematio* (cf. WILLAERT, *Bibliotheca*, n° 2630, 2704 a) du fait qu'il fut publié anonymement sous le sigle I.G. Cependant, Gillemans se trouvant en 1651 en Espagne, cette attribution est peu probable. Enfin Gillemans est mentionné dans M. DUPUIS, *Anthoinette Bourignon (Mémoires de la société impériale des Sciences de Lille, 74, 1853, 344-395)*. Racontant l'histoire de la fausse mystique assez connue, l'auteur écrit (p. 362) : « De Lille elle s'en fut à Gand, puis à Bruxelles, à Louvain et à Malines... Elle commença alors, vers la 46e année de son âge, à se trouver en relation, soit par correspondance, soit par des conversations, avec des esprits distingués. Ceux auxquels elle s'attacha le plus sont une religieuse... et parmi les hommes, outre Lamberti, curé de St. Maurice à Lille,... Gillemans, théologien estimé, Pierre Noels, licencié, prêtre et cha-

Après la mort de Triest, Gillemans fait son entrée au chapitre de Saint-Bavon. De chanoine gradué en 1657, il devient pénitencier en 1660, archiprêtre en 1673. Aux vacances du siège de Gand, il est membre du vicariat. L'inscription de sa pierre tombale le loue « pro bono certamine, et cura in officio suo zelose ac feliciter consummato »¹¹.

C'est comme censeur des livres que Gillemans entre dans la mêlée. *Le catéchisme de Sens, l'Ontstelt ghemoet*¹², *Oordeel van de Doctoren in de Heylighe Godtheydt, Instructio ad tyronem theologum*¹³, *Monita salutaria B.V. Mariae*¹⁴ lui créent des ennuis du fait qu'il les a approuvés. Par contre, il en cause d'autres à ceux qui ont laissé imprimer les *Scintillae seraphicae* du P. Fulgence Bottens, franciscain, petit livre où il trouve à redire¹⁵.

Cependant, ses plus graves difficultés lui viennent de ses propres publications : *Aen-wysinghe vande magt ende eer die aen Jesus-Christus toe-komt. En vande eerbiedinge die-men schuldich is aen sijne aldersuyverste Moeder Maria end'andere Heylighen. Gbetrocken uyt eenen boeck met titel Den Verborgen Schat inden aecker van het H. Evangelie etc. Tot bevestinge van een ander boexken gheseyt Monita Saluta*, qui connut deux éditions flamandes et une allemande¹⁶ ; *Canones poenitentiales a*

noine à Malines, Coriache, archidiacre... De Cort... ; bien d'autres » ; (p.365) : « Tout ce monde qui l'entourait en Belgique, Gillemans, De Cort, Noels, étaient jansénistes. Ce dernier avait même été secrétaire du célèbre évêque d'Ypres » ; (370) : « Gillemans et Noels la consultaient comme un oracle ».

(11) HELLIN, I, 211.

(12) Le catéchisme de Sens avait paru chez François d'Erclé en 1673 en traduction flamande (cf. L. WILLAERT, *Bibliotheca janseniana Belgica*, n° 3568). L'imprimeur eut des difficultés pour l'avoir imprimé (ainsi que *l'Ontstelt ghemoet*) sans octroi. Il s'abrita derrière l'approbat'ion de Gillemans. Voir Gand, Archives de l'Etat, Conseil de Flandre, Procès, 2e série, n° 5090.

(13) Voir P. HOFFER, *La dévotion à Marie au déclin du XVIIe siècle. Autour du jansénisme et des « Avis salutaires de la B.V. Marie à ses dévôts indiscrets »*, Paris, 1938, 145 ; A. JANSSEN, *Contritionisme tegen Attritionisme. Strijd tusschen de pastoors van Gent en de Jezuiteten*, dans *Miscellanea historica in honorem Alberti De Meyer*, II, Louvain, 1946, 1118-1123. Sur les *Monita*, voir HOFFER, 141-143 ; CEYSSENS, *Le cardinal Jean Bona et le jansénisme*, dans *Benedictina*, 10 (1956) 79-119, 266-327, plus spécialement pp. 298-304 ; *Jansenistica minora*, XXXII, 75-79.

(14) HOFFER, passim ; CEYSSENS, *Le cardinal Bona*, I.c., 304-311 ; *Jansenistica minora*, XXXII, 80-87.

(15) Voir S. DIRKS, *Histoire littéraire... des Frères Mineurs... en Belgique*, Anvers, (1885), 355. Dans les *Actes du vicariat*, on lit sous la date du 5 octobre 1673 : « ... Deinde idem D. Archipresbyter [Gillemans] protulit libellum intitulatum *Scintillae seraphicae*, editum eisdem typis Francisci d'Erclé, hoc eodem anno 1673 et sub idem tempus cum dicto libello [*Monita salutaria*] publicatum, petens illum supprimi et prohiberi tamquam continentem propositiones falsas, scandalosas et Deo et Christo Domino iniuriosas inter quas des gnat sequentes... » (quatre propositions sont citées) ; Gand, Archives de l'évêché, *Acta episcoporum* 1673/1676, (vicariat), fol. 15rv ; 16v ; 43v.

(16) Dans son livre anonyme *Doctrina theologica per Belgium manans ex academia Lovaniensis*, Mayence 1681 (seconde édition des *Specimina* ; cf. WILLAERT, n° 3932) Gilles Estrix, antijanséniste sans pardon, écrit : « Libellum [*Monita*] ample approbavit Ignatius Gillemans, Sacrae Theologiae Licentiatius Lovaniensis, et Lovanensi theologiae addictissimus, atque ad eam promovendam zelosissimus, ut palam constat... Paucis post mensibus anno 1674 exivit in lucem flandricus liber

S. Carolo Borromaeo ex antiquis poenitentialibus collecti, quibus praemittitur compendiosa deductio in cognitionem originis, vigoris et declinationis ditorum canonum, dont la première édition, anonyme, parut à Gand en 1672, mais dont la seconde (Cologne 1678) et la troisième (Louvain 1700) mentionnent Gillemans comme auteur¹⁷.

Voici quelques détails qui aideront à comprendre les documents à publier.

La bulle *In eminenti* du 6 mars 1642 condamnait l'*Augustinus* de Jansénius, pour deux motifs : d'avoir causé du scandale parmi les catholiques et de contenir des articles d'une doctrine déjà condamnée par les papes Pie V et Grégoire XIII. Cependant, étant publiée à Rome, avec un retard singulier, le 19 juin 1643, cette bulle occasionna beaucoup de difficultés. Ainsi le roi Philippe IV se réservait de décider si la bulle pouvait ou devait être publiée aux Pays-Bas. Il n'arrivait à se résoudre qu'au début de 1646¹⁸.

Sur son ordre, il y eut une publication dans les diocèses. Seul l'archevêque de Malines voulut encore, avant de s'exécuter, faire un dernier effort pour sauvegarder la doctrine augustinienne qu'il croyait, non sans raison, en danger.

Pour cette doctrine augustinienne les premiers jansénistes avaient déjà fait des démarches. Encore en 1643 deux professeurs de Louvain, Jean Sinnich et Corneille De Pape, s'étaient rendus à Rome, où ils devaient rester jusqu'en 1645¹⁹. Seulement, n'ayant d'autres titres que celui de professeurs à Louvain, d'autres recommandations que celles de l'université, des Etats de Brabant et de quelques évêques, ces députés ne furent pas pris au sérieux. Ils n'obtinrent rien, à part bénédictions et médailles. Mais quand Sinnich retournait en 1645 (son compagnon avait été enterré entre temps à Sainte-Marie-Majeure) il apportait beaucoup de détails sur la manière suspecte dont la bulle *In eminenti* avait vu le jour.

cui titulus *Aenlydinghe...* per Ignatium Gillemans; illum ipsum approbatorem *Monitorum salutarium* quem dicebamus. Caecus vero est, qui non videat hunc librum esse scriptum ad favorem et confirmationem *Monitorum salutarium*; requuntur ibi eadem fere omnia; iidem abusus imaginarii cultorum B. Virginis proponuntur ad scandalum haereticorum nobis vicinorum, iidem scrupuli injiciuntur piis et simplicibus fidelibus B. Virg'nem colentibus... »; *l.c.*, 217. Accusé pour ce livre, Gillemans se justifia par une lettre du 28 mai 1674, adressée à l'inter-nonce Octave Falconieri. Voir cette lettre à Rome, Bibliotheca Angelica, ms. 229, fol. 235-236. Elle est signalée sous le nom de Tillemans dans G. BORM, *Archivalia in Italië*, III, La Haye, 1914, 4; et G. J. HOOGEWERFF, *Bescheiden in Italië*, III, La Haye, 1917, 30.

(17) Encore que la première édition fut anonyme, Estrix connut l'auteur : « Anonymus (sed celebris nominis in Belgio) auctor libri cui titulus *Canones...* »; *Doctrina theologica*, 155. Les antijansénistes tirèrent de l'introduction de ce livre la 16e proposition de celles qui furent condamnées en 1690.

(18) Voir CEYSSENS, *Jean Recht*, passim; IDEM, *L'impasse de la bulle 'In eminenti' en les années 1646-1649*, dans *Analecta Praemonstratensia*, 31 (1955) 227-252; 32 (1956) 5-59.

(19) Voir CEYSSENS, *Verslag over de eerste jansenistische deputatie van Leuven te Rome*, dans *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, 22 (1942-1943) 32-111.

C'est pourquoi, maintenant que le roi permet ou ordonne la publication de la bulle, Boonen et ses amis se proposent de recourir une nouvelle fois au pape, pour obtenir des éclaircissements. Ils espèrent que l'appui du roi, s'ils peuvent l'obtenir, rendra Innocent X plus disposé à prêter une oreille attentive aux désirs que lui exprimeront de nouveaux députés. L'évêque de Gand, Antoine Triest, les abbés prémontrés et d'autres augustiniens se laissent gagner à l'idée d'une députation à Madrid.

Tout d'abord, on pense y envoyer un juriste, Godefroi Van de Mortelee, cousin de Henri Calenus, parent du futur évêque de Ruremonde, André Creusen (1651-1657)²⁰.

Finalement, on change d'idée. On désigne un théologien, Jean Recht. On veut l'envoyer directement par la route de terre, mais puisque le sauf-conduit de Paris se laisse attendre, on se résigne à la voie de mer²¹. Recht reçoit des lettres de créance de la faculté de théologie, le 7 mai 1649. Il s'embarque à Ostende, où il est rejoint, au dernier moment, par son compagnon Gillemans. Le 14 juin, ils arrivent à Madrid, où durant longtemps il leur faut rester inactifs, faute de l'argent²² et des documents nécessaires.

Ils correspondent avec leurs amis et mandataires. Nous avons déjà mentionné Corneille Ooms, doyen de Saint-Bavon. Une place spéciale revient à Henri Calenus²³, collaborateur intime de l'archevêque Boonen,

(20) Sur Van de Mortelee voir *Augustiniana*, 1 (1951) 44; *Analecra Praemonstratensia*, 32 (1956) 14. Sur cet homme, qui mériterait une étude pour éclaircir sa participation à la lutte janséniste, j'ajoute cette note importante: le 17 mars 1644, l'archevêque de Malines (Boonen), l'évêque de Gand (Triest), l'évêque d'Anvers (Gaspar Nemius) et l'évêque de Bois-le-Duc (Joseph de Bergaigne) commissionnent pour trois ans le licencié Van de Mortelee comme leur agent à Bruxelles, avec un traitement de 1200 florins. Durant ce temps il doit renoncer à toute pratique qui l'empêcherait d'exécuter sa nouvelle charge et il s'oblige à se perfectionner dans le droit canon; Gand, Archives de l'Etat, Evêché, *Varia XVIIe siècle*.

(21) Cf. infra la lettre de Calenus en date du 26 juin 1649.

(22) D'après une lettre d'un Oratorien, en date du 21 mai 1653, « seul l'archevêque soutenait tout, mais ne pouvait faire toutes choses. Les grandes aumônes qu'il faisait l'avaient du tout épuisé... ». Voir HERMANT, II, 81. C'est exagéré. Chrysostome Van der Sterre, abbé de Saint-Michel à Anvers, écrit le 29 décembre 1649, cette lettre à son collègue de Grimbergen: « ... Quod autem scribit, nuper fere apud vos etiam fuisse publicandam bullam contra Jansenium, non multum miror, quia inquietus spiritus Sociorum non quiescet donec etiam violentia magnorum cogant apud vos publicari eandem bullam quae apud nos iam diu publicata est; et tunc eritis nobis aequales qui de Jansenio non possumus multum loqui, cum ipsi in suis suggestibus tamquam victis et condemnatis non raro insultent. Ego quidem nuper Bruxellam digrediens reliqui sorori alteros 100 florenos, Reverendae Admodum Vestrae Dominationi tradendos pro defensione gratiae; sed cum nihil resciam quid vestri ablegati proficiant et quem fructum faciant pecuniae hactenus in illum finem datae (quae nobis hoc tempore non superfluent) de consilio meorum officialium remandaveram sorori, ut tantisper supersederet illos numerare donec intelligerem quid fieret in negotio, ne pecuniis mitterem in saccum pertusum et nihil forte promoveretur et sic frustra darentur. Iam autem credo Reverendam Admodum Vestram Dominationem eas accepisse (quia post acceptas vestras litteras illi iussi ut eas numeraret) et suo tempore libenter intelligam quid proficiatur in negotio gratiae, sub cuius persecutione nos hic vivimus... »; Grimbergen, Abbaye, IVe classe, n° 36.

(23) Sur Calenus, les notices des ouvrages de consultation sont absolument

nommé en 1644 évêque de Ruremonde, mais, pour cause de jansénisme, non confirmé à Rome. Coéditeur de l'*Augustinus*, il est un des piliers du jansénisme belge. En relation avec les jansénistes de Louvain, il entretient une correspondance avec Martin de Barcos, neveu de Jean Duvergier de Hauranne, et son successeur comme abbé de Saint-Cyran ²⁴.

Ensuite, il y a les deux frères François et Mathieu Van Vianen ²⁵, dont l'un est commensal de l'archevêque et l'autre professeur à Louvain. Tous les deux sont jansénistes. Le premier jouera même plus tard un rôle important dans la faculté de théologie et combattrait efficacement le laxisme.

Enfin, il y a Libert Froidmont ²⁶, ami et commensal, autrefois, de Jansénius, son successeur dans la chaire d'Écriture Sainte, coéditeur de son *Augustinus*, très lié avec Calenus.

De ces amis, les députés reçoivent des lettres fréquentes et surtout l'encouragement dont ils ont besoin. Dans ce but, ils obtiennent même copie des lettres de Martin de Barcos. Ce n'est qu'avec un retard déconcertant que leur parviennent les lettres de recommandations de Boonen, Triest et Pierre Marchant ²⁷.

Entre temps, les députés font leurs premières connaissances à Madrid. Ils entrent en contact avec plusieurs dominicains et augustins, surtout avec Antoine Gonzalez de Rosende, des clercs réguliers, adversaire des jésuites,

insuffisantes. Il n'existe aucune étude. Voir cependant Ph. LEFÈVRE, *Enquête par l'abbé d'Averbode en vue de la promotion du janséniste Henri Van der Caelen à l'évêché de Ruremonde*, 1645, dans *Analecta Praemonstratensia*, 2 (1926) 200-216. Le 20 janvier 1645 Boonen écrit ce témoignage sur Calenus : « Virum esse irreprehensibilem, ingenio, iudicio, prudentia, industria, zelo animarum indefesso, labore, magnanimitate, liberalitate, omnique virtutum genere valde praestantem et in omnibus iis quae ad munus episcopale pertinent etiam arduis et difficillimis vaferriorum et pertinacissimorum haereticorum conversionis diu feliciter et laudabilissime versatum et a longissimo tempore a primis viris Belgii et a me habitum pro viro valde digno et idoneo ad episcopatum ; valde profuturus sit ecclesiae Ruremondensi » ; Malines, Archives de Saint-Rombaut, farde Boonen. Sur Calenus on consultera avec fruit : J. ORCIBAL, *Origine du jansénisme*, t. I, II ; CEYSSENS, *Sources relatives aux débuts du jansénisme et de l'antijansénisme*, Louvain, 1957 ; A. LEGRAND - L. CEYSSENS, *Correspondance anti-janséniste de Fabio Chigi*, Bruxelles, 1957. — Faut-il ajouter que Calenus était en correspondance avec Ooms. Voir quelques pièces à Gand, Archives de l'Etat, Evêché, t. 10 : Pièces relatives à Triest 1619-1657.

(24) A l'égal de son oncle Jean Duvergier de Hauranne, abbé de Saint-Cyran l'ancien, son neveu Martin de Barcos, abbé de Saint-Cyran le jeune, avait étudié à Louvain. Il semble avoir continué la correspondance avec Calenus qu'avait commencée son oncle. Sous ce rapport les trois lettres à reproduire plus loin sont importantes. L. GOLDMAN, *Correspondance de Martin de Barcos*, Paris, 1956, ne les a pas connues ; cf. J. ORCIBAL, *Martin de Barcos (1600-1678), abbé de Saint-Cyran et sa correspondance*, dans *Revue d'histoire ecclésiastique*, 52 (1957) 881.

(25) Sur ces deux frères, voir des notices dans la *Biographie nationale*, XXVI, 714-716. Ne parlant que de *Dominus*, ou *Eximius Dominus Van Vianen*, nos documents ne permettent pas de résoudre du quel des deux frères il s'agit. Il n'y a qu'une exception, où parlant du professeur Van Vianen, ils désignent nécessairement Mathieu.

(26) Sur Froidmont, voir A. ROETS, *Libertus Fromondus (1587-1653) en het kerkelijk gezag*, dans *Sacris erudiri*, 2 (1949) 335-366.

(27) Pierre Marchant, franciscain, commissaire général de la *Natio Germano-Belgica* ; sur son attitude à l'égard du jansénisme, voir mon étude *Enquête*, passim.

futur biographe du fameux évêque Jean de Palafox, qui eut tant de fil à retordre avec les fils de saint Ignace²⁸.

Enfin, dès le début de 1650, ils peuvent commencer leurs négociations avec les ministres et le roi. Ils obtiennent un succès lent et modeste. Par leur intervention, 22 propositions anti-augustinienne sont condamnées par l'Inquisition espagnole, mais le décret n'obtient pas la publicité méritée²⁹. Le roi promet son appui auprès du pape, mais il tarde à signer les lettres dressées à cet effet, jusqu'au début de 1653³⁰. Mission accomplie, les députés quittent Madrid le 27 avril 1653.

Revenant par la France, ils s'arrêtent à Paris, où ils sont cordialement reçus chez les chanoines Etienne Barré, qui venait de résigner sa paroisse de Saint-Merry, et François Ithier Chastellain³¹. Ils y apprennent les dernières nouvelles, tristes pour eux, de Rome et de Bruxelles. A leur tour, ils décrivent la situation d'Espagne et insistent volontiers sur Jean de Palafox, qui vient de sortir victorieux de sa lutte contre les jésuites. Hermant rapporte :

« Mais ils firent outre cela un long récit de tout ce qui s'était passé dans l'affaire du Seigneur Dom Jean Palafox de Mendoza, évêque de la ville des Anges dans l'Amérique, et ils leur confirmèrent que le mauvais traitement que ce sage prélat avait reçu dans son évêché par les Jésuites était tellement public dans toute l'Espagne, par les poursuites qu'il avait faites contre eux au Conseil du Roi, que tout le monde en avait eu de l'horreur ; que ce fait était tellement avéré qu'ils s'étonnaient comment il se trouvait des Jésuites en France assez hardis pour le nier... Ils leur laissèrent une copie authentique du bref du pape de la condamnation que ce prélat avait obtenue de Sa Sainteté contre ces Pères.

Et comme ses ennemis avaient horriblement calomnié en France et ses mœurs et sa conduite, ils leur dirent que c'était un homme dont la vie répondait à cette force et à cette grandeur de courage qui paraissait dans la lettre dont nous avons une copie... ; que sa piété paraissait dans tous les livres qu'il avait composés, et particulièrement dans les remarques qu'il avait fait sur les lettres de sainte Thérèse, et dans une lettre pastorale où il parlait divinement de la grâce... qu'ils étaient surpris qu'il y eut des gens en France qui y trouvaient à redire, et comme ils en avaient apporté avec eux quelques exemplaires... ils leur en laissèrent quelques-uns pour leur servir de mémoire.

Enfin ils dirent qu'on était fort peu instruit en Espagne sur les contestations présentes ; qu'il y en avait très peu qui sussent que l'on avait fabriqué cinq propositions qui eussent excité tant d'évêques à envoyer à Rome pour en demander au pape le jugement ; qu'ils y étaient tous dans un grand calme et dans un profond repos ; qu'il y avait assez de docteurs et d'hommes savants instruits dans la doctrine de saint Augustin, qui ne pouvaient goûter la doctrine de Molina, et qui se déclareraient en faveur de celle de la grâce efficace, si les contestations passaient jusqu'à eux, parce qu'ils ne craignaient nullement ni les Jésuites ni tout leur crédit »³².

(28) Voir une note bibliographique sur cet homme dans *Augustiniana* 1 (1951) 110 ; ajoutez-y A. PEREZ GOYENA, *Un janséniste espagnol*, dans *Razon y Fe*, 90 (1930) 24-40.

(29) Sur la condamnation de ces propositions, voir *Augustiniana*, 1 (1951) 50. Cf. infra.

(30) Nous publierons ces lettres dans une autre étude consacrée à la publication de la bulle *In eminenti* en 1651.

(31) HERMANT, *Mémoires*, II, 88.

(32) *Ibid.*, 88-89.

C'était sans doute la même relation que firent les députés, lors de leur arrivée aux Pays-Bas, vers le milieu de juillet 1653. Le 15 de ce mois, les étudiants du collège de Bay accueillaient leur président avec un *Applausus*³³.

1

S.l.n.d. [Bruxelles, début de juin 1649], [François] Van Vianen à Recht.

Envoi de lettres de change et de documents. Impression des Raisons de Boonen. Préparation d'un écrit contre Jean Martinez de Ripalda.

Praemittitur hac vice cambium satis tenue, quia intra paucos dies cum reliquis necessariis aliud submittetur, maxime si audiverimus Reverentiam Vestram feliciter Madritum pervenisse. Scriptum Illustrissimi Domini, quod incipit *Iussus dicere*³⁴ etc., ab aliquo ignoto typis mandatum est; similiter mandabuntur aliorum scripta quae secum contulit. Invisi nuper Doctores Facultatis theologiae Lovaniensis; bene omnes habent et meditantur aliquid contra Ripaldam³⁵.

2

[Bruxelles], le 26 juin 1649. Henri Calenus à Jean Recht.

Envoi des documents. Nouvelles de Belgique et de France. Envoi de l'argent.

Magno desiderio expectamus bona nova de felici vestro in Hispanias et Madritum adventu, de quo non dubitamus proximo cursore certiores fieri, ut statim submittantur vobis et instrumenta necessaria et litterae commendatitiae ad praelatos et principes, qui apud Suam Maiestatem valent, ut tantum negotium, omni qua fieri potest auctoritate commendatum, successum habeat et Eximia Dominatio Vestra cum triumpho cito ad suos redire possit. Ex Gallia habeo, tandem litteras salvi conductus esse a rege imperatas, licet serius; volui tamen eas destinari, ut feliciter confecto negotio, Eximia Dominatio Vestra per Galliam, quod amici nostri et veritatis vehementer optant, redire possit. In Gallia fervent pro veritate; praelati in Belgio resumunt animos. Duacenses, mortuo Sylvio³⁶

(33) *Applausus collegii Baii D. Joanni Rechi ex Hispania reduci*, Louvain, G. Lipsius, 1653. On trouvera un exemplaire de cet imprimé très rare dans Museum Bellarminum, C 4, n° 41.

(34) Il s'agit des *Rationes ob quas Illmus et Rmus D. archiepiscopus Mechliniensis... a promulgatione... bullae abstinuit, ex mandato regio allegatae ac catholicae Maiestati exhibitae*. Cf. WILLAERT, *Bibliotheca*, passim. Ces raisons, composées en 1647, furent imprimées à l'occasion de la mission de Recht.

(35) Sur cette publication voir L. CEYSSENS, *Juan Martinez de Ripalda et le troisième volume de son 'De ente supernaturali' (1648)*, dans *De gulden Passer*, 33 (1955) 1-26.

(36) François Sylvius, professeur de théologie à Douai, adversaire de Jansénius et des jansénistes. Voir CEYSSENS, *Sources relatives aux débuts*, passim.

et Colvenerio³⁷, in veritate constantes. Sylvius mortuus condidit testamentum, et bibliothecam suam vult dividi in duas partes aequales; medietatem cedit Patribus Cappucinis, alteram dividi vult in duas partes, quarum unam legat collegio Sancti Thomae, alteram Patribus Augustinianis, tamen ea lege, ut doceant et constantes maneant in doctrina Sancti Augustini et Sancti Thomae quoad materiam de gratia et praedestinatione, quam ipse dicit se semper docuisse et in ea perseverare. Nostri Lovanienses examinant opus Ripaldae, Hispani, egregii impostoris. Spero quod mundus cito videbit eius nequitiam et imposturas. Ego obstupesco tantam nequitiam; et quando mundus eam videbit, obstupescet et indignabitur contra tam infames homines. Ordinatum est, ut Eximia Dominatio Vestra accipiat pecunias necessarias; et quando pluribus indigebit aget cum mercatore designato; nolumus enim ut vobis aliquid desit. Plura proximo cursore, etc.

Rogo salutem officiosissimam apprecetur Eximio Patri de los Rios³⁸; inquirat etiam quo valeat Eximius Dominus Franciscus Royales³⁹, vir excellentissimus eumque invisat et salutet.

3

[Madrid], le 20 juillet 1649. Ignace Gillemans à [Mathieu] Van Vianen. *Le voyage. L'arrivée. Premières impressions.*

Dormion' an vigilo? Et sane somnio simillimum est, in ipso enim Hispaniarum centro me reperio antequam vix de itinere cogitatum. Referam breviter.

Ipsa festo Pentecostes [23 Maii] expressum ad me in Beveren misit Eximius Dominus Frater Vester, quod illico Bruxellas advolare deberem, eo quod commendatus essem, ut in Hispaniam cum deputatis Illmi Domini et facultatis tenderem; accurro; vesperi ipsi adfui; dicebatque quod sequenti die mane discedendum esset Ostendam, quia Eximius Dominus Recht discessum navis ibidem quotidie prestolaretur; periculum esse ne solvisset. Interim ob absentiam aliquorum iussit Illmus Dominus me parumper adhuc expectare; expectavi usque ad diem Iovis. Illo die autem Gandavum tendi et sequenti vespere Ostendam perveni; ubi Eximium Dominum inveni ad iter plane accinctum; nam sequenti die 29 Maii mane hora 3 vela ventis dedimus adeo faventibus et in puppim continuo spirantibus, ut secundo elapso die Canale egressi, mare Hispanicum intravimus. Hic quia ad laevum magis vergebamus, ventum aliquomodo lateralem habuimus, interim faventem. Adeo ut post quartum diem, die

(37) Georges Colvener (Colveniers), professeur de théologie à Douai, adversaire des jansénistes; voir *Biographie nationale*, IV, 311.

(38) L'augustin Barthélemy de los Rios avait résidé à la Cour de Bruxelles. Voir sur lui, A. MUSTERS, *La souveraineté de la Vierge d'après les écrits mariologiques de Barthélemy de los Rios*, s.l. 1946; CEYSSENS, *Sources*, passim.

(39) François Roales, prêtre espagnol qui avait résidé à la Cour de Bruxelles. Il écrivit contre le jésuite J.B. Poza. Voir F. H. REUSCH, *Der Index der verbotenen Bücher*, II, Bonn, 1885, 438; CEYSSENS, *Sources*, passim.

Mercurii scilicet, circa 5^{am} vesperi montes littorales Hispaniae conspeximus, decem circiter leucis a nobis distantes; portumque illo die intravissimus, si solem vel duabus solum horis elevatiorem habuissemus; verum, tum propter portus angustias, cum propter frequentes rupes, allisionem verebatur nauclerus, si noctu ingressum tentasset; praecipue cum portus illos nemo intrare audeat, nisi ab incolis nautis rimatoribus introducatur. Tota ergo nocte circa littora velificavimus. Ipso autem diluculo, sive inadvertentia sive densis nebulis, quibus littora tegebantur, decepti nautae recta versus caput Machicaca tendebant, portum Sancti Sebastiani ob similitudinem existimantes, a quo tamen quatuordecim fere leucis distat. Propriores autem facti, errorem adverterunt et mutatis velis oram mediam praeterlegentes tandem hora circiter 11^a ipso festo Corporis Christi portum intravimus, *Passage* nominatum, uno circiter milliari a Sancti Sebastiani distantem. Tam exiguo temporis spatio spatiosum illud ducentarum et ultra leucarum plenumque periculis mare feliciter et prospere transfretavimus, imo potius transvolavimus; verumtamen non adeo sane, nam vix in altum ducta erat navis cum omnes fere viscera eicere velle viderentur, sicque per duos dies debiles, plane cibum nemo fere sumebat. Imo ipse Eximius Dominus⁴⁰ toto tempore vix quidquam sumpsit, adeo ut mare plane abiuraverit.

Portum ingressi per 4 dies ibi mansimus, partim animi refocillandi gratia, partim consortium prestantes. Tandem die Lunae 7 Iunii iter Madritense aggressi sumus, in quo varia tum mira, tum incommoda nobis occurrerunt, de quibus omnibus, uti et de patriae sterilitate et incolarum stoliditate latius oretenus dicemus in *Metaphysica* et in *Commentariis* ad haec loca. Octo dierum ergo spatio iter hoc terrestre centum circiter leucarum confecimus, et 14^a Iunii, favente Deo, Madritum intravimus, civitatem quidem magnam et populosam, sed sordidam et foetentem cloacisque nostratibus (pace vestra dixero) simillimam. Imo dracones volantes, qui hic vesperi et nocte passim per plateas volant et eiciuntur, de die resumuntur; summo enim solis aestu illico exsiccati et in pulverem reducti; e cursu equorum rhedarumque ita pulvis ille excitatur, ut vix possibile sit per plateas incedere nisi ore naribusque repletis.

Hic finis somnii; sed etiamnum forte somniamem, nisi diversissimus ille tum agendi, cum vivendi modus me ad advertendum non esse Flandriam nostram excitaret, callidaque horum stupiditas, quae totum hominem requirit, in specula attentionis vigilem me continuo detineret. Sed de his loco citato.

Rogant hic quotidie publicis supplicationibus, quandoque duabus vel tribus simul in diversis partibus, (quae de nocte hora 10 usque ad 2^{am} et 3^{am} procedunt) pro liberatione a peste, quae Hispalis tam crudeliter grassata est, ut a 4^a Maii usque ad 24^{am} Iunii ultra 150.000 hominum devorasse dicatur; iam propius Madritum accedit; 20 enim solum leucis distare rumor est; a quo nos liberet Deus.

Expectatur hic quoque magnis apparatus Regina. De nostris bene speramus. Interim precibus vestris me commendo, quatenus nos dignetur

(40) C'est-à-dire Jean Recht.

Deus salvos et incolumes in optabilem illam patriam reducere. Et sane, absoluto negotio, non multos dies pro vacationibus protrahemus. Quod si adventus noster in Hispaniam apud vos publicus sit, et conveniens duxerit, salutet meo nomine Dominos Confratres et amicos. Valete. Orate pro nobis.

4

[Madrid, le 20 juillet 1649], Ignace Gillemans à Corneille Ooms.
Rapport sur le voyage.

Consilio vestro debeo quod Hispanias viderim; nisi enim iter accelerassem, iam serius venissem, nec navim reperissem, quae 29 Maii mane hora 3^a vela ventis dedit, cum 28 vesperi adveneram. Interim summae Deo laudes debentur, qui nobis in omnibus specialiter favisse videtur. Spatio enim 5 dierum transfretavimus, vento maxime secundo, et minime tempestuoso. A portu Madritum usque temperatissima aura usi fuimus, cum alias maximi aestus inibi esse soleant, adeo ut Deus partem nubeculae Israeliticae nobis reservasse videretur, quam eo ipso die, 14 scilicet Iunii, quo Madritum ingressi sumus, amovit. Exinde enim efferbuerunt et hucusque durarunt calores summi. Viam istam 8 dierum spatio confecimus. Totam autem Hispaniam commotam maximaque anxietate et metu percussam invenimus, ratione pestis quae Hispalis crudelissime grassabatur, adeo ut a 4^a Maii usque ad 24^{am} Iunii ultra 150.000 hominum devorasse referant; ideoque strictissimae custodiae ubique ponebantur, ne quis istarum partium in interiorem Hispaniam intromitteretur; hicque per sex fere septimanas quotidie supplicationes, quandoque duae tresve simul, e diversis locis processerunt, in quibus plurimi piaculares poenas ab hominum memoria nec visas nec auditas de se ultro sumebant; iam autem nuntiatur contagium remissum esse, sed forte quia vix ullum amplius morti restabat pabulum.

Quantum ad nostra, optimo loco sunt, plurimosque praeter spem reperimus qui rem cordi habent. Plura et particulariora a Bruxellensibus rescire poterit. Excuset me Amplissima Dominatio Vestra quod familiaris forte haec scripserim; obligationi enim meae satisfaciendum iudicabam, qua in discessu me obstrinxeram Dominationem Vestram itineris nostri certiolem faciendi.

5

[Bruxelles], le 23 juillet 1649. François Van Vianen à Ignace Gillemans.

Les documents et l'argent. Nouvelles de Salamanque désirées. Les abbés prémontrés. Envoi de leur lettre et des écrits des évêques.

Congratulamur Reverentiae Vestrae, quia tam prospere et festinanter iter suum peregit; utinam tam prospero vento caetera peraguntur. Hac vice quidem, quae necessaria sunt mittere non possumus, at proxima oc-

casione, Deo favente, omnia praesto erunt, quia pauca modo desiderantur. Litteras Illmi Domini ad Regem absolvit Dominus Mortel⁴¹, in iis enarratur historia et gestae ab exhibitione qua Illmus Dominus exhibuit Concilio Privato ab annis duobis *Rationes non publicatae bullae*, quae modo typis mandatae sunt, sine tamen mandato Illmi Domini, et per omnium manus eunt; similiter et illae episcopi Gandensis⁴². Facultas theologica parat censuram suam contra Ripaldam et suo nomine edet; si quid de illo auditis, gratum nobis erit rescire.

Dominus [Sebastianus] Stockmans triumphat in sua causa pro praesidentia [Collegii pontificii].

Copiam prioris cambii mitto, si forte nondum ad manus vestras pervenerit. Si illic copiam habeatis pecuniam aliquam levandi, gratum nobis erit et fideliter hic refundemus. Alioquin proxima vice de alio ampliori providebimus. Obsedio Cameracensis a Francis hic attentata et continuata per plures dies feliciter ab Archiduce soluta est.

Speramus quod in suo otio semel lustrabit quid Salmanticenses agant et quid de Jansenio dicatur.

Praelati Praemonstratenses non deficiunt; litterae eorum credentiae expeditae sunt; item et aliae facultatis theologicae. Aliquot copias scripti Illmi Domini et episcopi Gandavensis cum reliquis prima vice mittemus.

6

[Bruxelles, le 23 juillet 1649]. [François] Van Vianen à Ignace Gillemans.

Envoi des lettres du P. Pierre Marchant. Annonce des autres documents.

Post priores litteras scriptas recepimus litteras commendatitias causae a P. Marchant. Hoc tamen advertimus quod litterae ad episcopum de Coria non sint signatae a Rmo Patre⁴³, eas tamen veras esse constat ex aliis datis ad Dominum Calenum quas adiungimus⁴⁴. Interim procurabimus alias ad eundem episcopum. Optime is affectus est causae; sic enim iam pridem litteris suis ad Rmum D. Calenum testatus est. Non ita miretur se nihil recipere a facultate theologica, quia veredarius prevenit diem quo existimabant illum discessurum. Interim parant omnia in proximam opportunitatem.

(41) Cette lettre est celle que M. Claeys Bouuaert a publiée dans la *Revue d'histoire ecclésiastique*, 23 (1927) 811-817.

(42) A l'égal de Boonen, Triest avait composé, sur la demande du gouvernement, ses *Rationes* pour lesquelles il ne croyait pas à l'utilité de publier provisoirement la bulle; cf. WILLAERT, *Bibliotheca*, passim.

(43) Cependant, d'après la copie jointe au dossier, cette lettre fut signée mais pas datée.

(44) Cette lettre de Marchant à Calenus fait défaut.

7

Gand, le 17 juillet 1649. Pierre Marchant, commissaire général des franciscains, à son confrère Antoine de Ribera.

*Recommandation du député et de sa cause*⁴⁵.

8

[Gand, le 17 juillet 1649]. Pierre Marchant à Pierre de Urbina, évêque de Coria.

*Recommandation du député et de sa cause*⁴⁶.

9

[Gand, le 17 juillet 1649]. Pierre Marchant à Jean Merinero, évêque de Valladolid.

*Recommandation du député et de sa cause*⁴⁷.

10

[Bruxelles], le 29 juillet 1649. Henri Calenus à Jean Recht.

Reçu de la lettre. L'envoi des documents. Conseils. Nouvelles de Paris.

Pauculae litterae Dominationis Vestrae ad nos exaratae 16 Iunii⁴⁸ magnum apud nos, et nostrates maximum gaudium insperatum excitarunt, renuntiantes tam prosperum apud regem eiusque urbem adventum vestrum. Agnoscimus hic manum Dei aut Angeli eius, vos per tot maria, montes, vallesque transferendo absque ulla laesione aut molestia. Suspicamur ex his etiam intima a vobis concepta efficaciter perficienda, pro quo tamen non cessamus quotidie preces et sacrificia Deo offerre. Eximius Dominus Vianen latius vobis praescribet quae hic agitantur; interim ex corde doleo hoc veredario non potuisse ad vos mitti litteras Illmi Domini Mechliniensis et eius individui episcopi Gandavensis; egregie litigavi et quidquid potui feci, ut omnia hoc nuntio ad vos deferri possent; et quidem hoc feci ut quae Illmus Dominus ad regem volebat, conscripta sint, sed iudicatum fuit in linguam Hispanicam omnia convertenda et ab ipso, uti et Gandensi episcopo, subscribenda, quod spero intra paucos dies peractum iri et proximo cursore ad vos dirigenda, uti et praelatorum Praemonstratensium et comitis Fonsaldañaë aliorumque amicorum. Interim, dum illic agit Eximîa Dominatio Vestra, poterit amicos parare et cuncta disponere ad audientiam regis parandam, quam spero favorabilem

(45) Voir le texte de cette lettre dans *L'enquête officielle*, l.c., 157-158; *Jansenistica minora*, I, 93-94.

(46) Voir le texte de cette lettre dans *L'enquête officielle*, l.c., 92; *Jansenistica minora*, I, 92.

(47) Le dossier ne reproduit pas le texte de cette lettre, mais porte: « Aliam quoque eiusdem tenoris scripsit, cuius haec erat superscriptio... ».

(48) Cette lettre fait défaut.

fore, Deo disponente, cuius gloriam in hoc nostro negotio quaerimus. Reliqua omnia intelliget Dominatio Vestra ab Eximio Domino Vianen. Parisiis accipio, Iesuitas illic proposuisse 7 propositiones censurandas in magnum praediudicium doctrinae Iansenii; perceperunt hoc amici et egregie laborant, ut huic malo obstant; hac hebdomade instante, spero, intelligam quae acta sunt et omnia significabo Eximia Dominationi Vestrae⁴⁹, cui apprecor omnem felicitatem a Deo, maxime ut *verba tua sint composita et placeant in conspectu Principis sintque efficacia*⁵⁰. Perseverabo, etc.

Credo datam commissionem ut, quando Eximia Dominatio Vestra indigebit pecuniis, petat a certo mercatore et hic restituatur.

Annexe

Paris, le 9 juillet 1649. Martin de Barcos, abbé de Saint-Cyran, à Henri Calenus. *Rapport sur la réunion de la faculté de théologie de l'université de Paris, le 1er juillet.*

Eodem fere tempore quo postremas vestras accepi, novae res Parisiis ortae sunt in facultate theologica a Sociorum amicis et hostibus Augustini et veritatis. Proposuerunt 1^a die Iulii in solemnii coetu facultatis articulos excutiendos, ad Augustini doctrinam Rmi Iansenii libro comprehensam praecipue pertinentes, quos typis postea editos mitto ad Rmam Dominationem Vestram⁵¹; verum consilium est censura notandos curare. Id se assecuturos sperant pluribus suffragiis quibus se superiores fore putant, collecta undique suorum multitudine, praecipue monachorum mendicantium, quos emolumentorum vinculis sibi adstrinxerunt. Tota vero ratione et Iansenium et Augustinum obliquo ictu eversuros se confidunt et una cum Sociis triumphum de veritate acturos. Improvisus accidit omnibus iste conatus, nec de eo quidquam pridie auditum erat in Collegio Sorbonae. Rem enim tacitam et tectam habuerunt, quo facilius obstacula omnia effugerent. Nominandos curarunt examinatos, sed fere suspectos vel aperte infensos veritati, atque in iis Syndicum facultatis, olim Iesuitam⁵², per cuius oris organum rem istam facultati proposuerunt. Valde commovit bonos omnes et sanos tanta audacia, ita ut auctores ipsi iam sui coepti poenitent. Graves enim illius exitus fore facile perspiciunt. Amici omnes et studiosi veritatis, qui plurimi sunt, velut ad exstinguendum commune totius Ecclesiae incendium concurrunt et varia remedia parant, quorum felicem speramus eventum, ut

(49) Voir la lettre de Martin de Barcos qui suit.

(50) Allusion au livre d'*Esther*, 14, 13.

(51) Ces propositions étaient effectivement jointes à la lettre. Elles sont trop connues pour être reproduites ici.

(52) Une note dans RAPIN, *Mémoires*, I, 43, porte: « Ceux qui ont prétendu qu'il avait été jésuite l'ont probablement confondu avec son frère Michel, reçu dans la Compagnie le 3 novembre 1624, à l'âge de dix-sept ans, et mort avant d'être prêtre, en 1629 ».

confuso errore et nequitia, veritas illustrior existat. Quae deinceps fient communicabuntur cum Rma Dominatione Vestra. Interim D.O.M. et viriliter pro causa sua certantes adiuvet et pervicaces adversarios sola hominum humanarumque artium et fallaciarum molitione confidentes prosternat.

11

[Madrid], le 9 août 1649. Antoine Gonzalez de Rosende à Jean Recht.

Observations sur un écrit de Recht.

Sine intervallo, avide ebibi, ne dicam legi, non tardiori certe tempore quam duarum horarum spatio, excultam et instructam vestram suppellectilem, ita fas loqui, qua malignos adversariorum ictus in Iansenium retunditis, ea armorum vi, sic voco testimonia et rationes quibus luditis, ut de triumpho facile confiderem, si hostes ad aciem non venirent obstinatione et astu; periculose enim cum mentis duritie contenditur. Paucula notavi enerviora quidem et quae ego nusquam adversariis missa facerem, nam qui unguem inimico porrgit, exinde ad manum trahitur. Aliter causam hanc dirigere vellem et jansenianum agere, ut postea, vestro iudicio, quod robustius ad tuendam causam fuerit, lucem videat. Ad scopum hunc, per famulum remittite bullam unius ex duobus, aut Clementis VIII, ni fallor, aut Pauli V, qua cautum est ne quis proelo committat disputationem de auxiliis divinae gratiae⁵³, quae a temporibus Pelagii ita efferbuit et tot offendicula, alias piis et catholicis viris cumulavit; quia ex verborum contextu, ut suspicor, (quod est genuinum interpretamentum), Gordianus iste nodus explicabitur et iacula, quae in nos regerunt adversantes, facile repellentur et, ut spero, frustrabuntur. Insuper Urbanianam bullam videre cupio, in quam numquam offendi, qua Iansenii mei, aut melius Augustini liber, tam misere exulat, tam severe interdicatur. Impatiens enim omnino est amor, qui, dum rationi adsociatur, vehementius impellitur, proptereaque iam calamum paro non ut apologiam vestram Hispano sermone aulicis familiarem expoliam, sed ut novam defensionem instituam, magis veritatis aestu partam, quam ingenii aut vigiliarum viribus uberem; breviter perstringam quae regis nostri Philippi fidem oppignorare possint, ut rei simul et favorem et ignem, si opus fuerit, impendat. Valet interim, ut celestem Regem precor, nec mei obliti vestrarum orationum participem facite. Ex secessu nostro, sacratoribus musis dicato. Nono Kalendas Septembris. Post annum oscula. Vestri addictissimus servus.

(53) Il s'agit non de bulles mais de décrets donnés par le Saint-Office, sous ces papes; cf. CEYSSENS, *Sources relatives aux débuts*, p. XVI-XXIX. D'après GERBERON (*Histoire*, I, 274, 283) les députés firent une seconde visite à Antoine Gonzalez de Rosende et lui communiquèrent entre autres les *Raisons* des deux évêques.

[Madrid], le 10 août 1649. Ignace Gillemans à [François] Van Vianen.
Rapport sur les conditions domestiques.

In ultimis meis ⁵⁴ Eximiae Dominationi Vestrae narraui successum itineris nostri Madritum usque; quid hic contigerit breviter supplebo.

Tulimus primo litteras ad Bellerum ⁵⁵, sed frigide satis illas recepit, ideoque opera ipsius usi non fuimus, maxime etiam cum satis certo suspicaremur quod communicationem haberet cum Iesuitis, et in epistola, ad ipsum scripta, nomen et qualitas haberetur Eximii Domini Recht, quod non adeo conveniens fuit. Sed per commendatitias fratris Pastoris Ostendani accessum habuimus apud unum archerum regium, Flandrum, nomine Antonio Compostelle, qui maximo nobis adiumento fuit. Primo ergo cubiculum conduximus 180 regiis, per mensem, id est 36 florenis; dabantque omnia suppellectilia necessaria, cibosque coquebant, salvo quod eos ipsimet procurare et emere deberemus. Verum difficillimum hoc nobis erat maximeque taediosum, cum modum agendi et emendi, imo quid emendum esset, nesciremus. Victus enim hic a nostro diversissimus est. Deinde quotidie eramus solitarii et quod praecipuum victus ad 20 regios, id est 4 florenos per diem ascendebat, quamvis satis tenuis. Unde inquisivimus an domum aliquam invenire potuissemus ad emendandum expensas, sed non nisi duas invenimus, petebantque tres patacones per diem, verum cum una parum scabiosa esset et suspecta, alia frequentibus hospitibus repleta, adeo ut non satis quieti et securi fuisset, coacti fuimus aliud consilium inire et partem domus conduximus iuxta domum istius archierii [!] pro 62 regiis per mensem, id est 12 florenis, 10 stuferis; sed soli parietes tradebantur, ita ut suppellectilia adhuc pro 70 regiis per mensem conduxerimus: summa 27 florenorum per mensem.

Quoad victum autem, convenimus cum isto archero pro 23 regiis per diem, id est 4 florenis, 10 stuferis et commedimus [!] domi ipsius. Ita ut cubiculum et mensa ascendat singulis mensibus ad 200, cum cerevisia quam particulariter solvimus, sine aliis extraordinariis. Iudicaveramus convenientibus suppellectilia omnia emere, uti et rhedam, quia illa postea vendendo non tantum amittimus quam pretium conductionis ascendat. Sed cum cambium quod transmissum est tam tenue sit, necessarium erit non sine detrimento adhuc expectare donec aliud submittatur. Vestes nostrae ascenderunt ad 350 florenos. Pro sola factura, sine ingredientibus, unius colaris [!] et paris brachialium debemus dare 12 stuferos; ad pultisandum unum colare [!] 2 stuferos; omnia enim duplo, triplo et saepe quadruplo Belgica pretia transcendunt. Memini quidem auctorem quendam Hispanias laudare, quod loca subterranea hic non a Plutone, sed ab opulentiae deo Pluto incolantur. Verum, an forte ferventissimo illo solis aestu terrae superficies ita indurata et condensata sit,

(54) Voir plus haut la lettre du 20 juillet.

(55) Bellerus, imprimeur à Madrid, était sans doute apparenté aux Bellerus des Pays-Bas.

ut deus ille egredi non possit, vel quod potius incolis desit industria et diligentia qua ipsi occurrant, educant et adorent, aliis iudicandum relinquo. Certè ex minutis illis quae apposui Eximia Dominatio Vestra advertere poterit, quam cara hic sint omnia etc.

13

Bruxelles, le 22 août 1649. Libert Froidmont à Jean Recht.

Encouragements et nouvelles.

Valde dolemus litterarum illarum, quas hinc expectatis, moram. Sed quid faciamus, ubi homines indole sua aut potius fato quodam tam tardi et segnes sunt? Attamen cogitandum est haec a divina providentia sic administrari propter occultas nobis causas, videlicet ut detur vobis tempus in isto vestro otio informandi et disponendi quosdam, quibus Deus uti destinavit in perficiendo hoc negotio. Vult etiam aperire forte vobis tempus et occasionem adeundi alias quasdam vicinas academias et semina spargendi occultae veritatis. Quidquid sit, sumite animos et omnia in Dei sapientem providentiam reicite, agiteque ei gratias quod dignatus sit assumere Reverentiam Vestram in tantae rei instrumentam, qua maior hodie nulla est in Ecclesia Christi. Nos quoque non desinimus apud Deum intercedere pro vobis et caetera omnia agere quae possumus humanitus.

Litteras ad R.P. Priorem de Atoche⁵⁶ facultas nostra expedit et libros comparat et congregat quos itinere marino vobis mitti postulatis. Mittit etiam vobis Rmus D. Calenus exempla litterarum⁵⁷ quibus Parisiis scribuntur res gestae in Sorbonna die 2^a huius mensis Augusti, ad quas nobiscum sine dubio exultabitis, et omnes bonarum partium amici. Exiit etiam in lucem breve facultatis nostrae scriptum adversus Ripaldam, quo explicantur viscera et sordes, quibus scateat ille liber. Interim Socii non cessant alios indies libellos tam latine quam gallice pro sua turpi causa scribillare⁵⁸, quibus etiam non segniter respondetur. Breviter, vires et navi homines, Deo laus, causae Dei et nostrae quotidie accedunt, et quo magis materia ista gratiae Dei exagitur, eo plenior lux divinitus affulget, qua animae praesertim pie veritatem agnoscunt et uberius eam in se experiuntur et sentiunt. Multi etiam Sociorum, ut quidam aiunt, ad nos accederent aut fluctuarent, si lectio libellorum, qui quotidie in publicum eunt ipsis permitteretur. Sed superiores strictissime iis inhihent ne legere possint, cum tamen illi inferiores potestatem habeant legendi Lutherum et Calvinum.

Lovanii, omnia, Deo laus, recte se habent et Collegium currusque vester solitis rotis suis currit, absente auriga, qui primum dedit impetum. Aliqui Sociorum, videntes Ripaldae sordes expansas iam ad solem et in propatulo, incipiunt velle negare esse suum auctorem, aut certe ad

(56) Ce prieur d'Atoche s'appelait François Gonzalez. Les députés lui rendirent deux visites. Voir GERBERON, I, 271 et 277.

(57) Voir l'annexe à la lettre de Vianen en date du 27 août.

(58) On trouvera un aperçu sur les polémiques de l'année 1649 dans GERBERON, I, 289 ss, et WILLAERT, *Bibliotheca*.

se non attinere, quid fecerit aut dixerit exdelirus, qui Sanctos Patres tam male legit distorto et vitioso perspicilio.

De pecunia speramus vobis esse satisfactum. Suggestimus enim Illmo Domino aliisque contribuentibus, ut certus aliquis Madriti aut in vicino loco designetur mercator, a quo liceat vobis tantam summam accipere quanta vobis necessaria erit, nec opus sit tam saepe ea de re rescribere. Salveat vobiscum R.D. Gillemans, Timotheus vester, cuius valetudinem et praecipue vestram curate. Vobis enim ad ulteriora multa negotia indiget Ecclesia Dei. Bruxellis, quo negotia veritatis me evocaverunt, hac 22 Augusti 1649. Signabat Ex. et R.D.S. humilis servus L.F.

14

Gand, le 10 août 1649. Antoine Triest, évêque de Gand, au roi Philippe IV⁵⁹.

Exposé de la situation. Recommandation du député.

Desde algunos años a esta parte muchos prelados eclesiásticos y otros graves varones conmigo hemos echado de ver como el zelo desordenado y vehemencia de algunos Padres de la Compañía de Jesús contra la persona de Cornelio Jansenio, obispo que fué de Ypre, por el libro intitulado *Augustinus*, varon doctisimo, de santa vida, y tan bien merecido de la corona de España por otro que escribió contra Francia, habian de causar muchos y muy peligrosos escándalos, de que hoy día sentimos unos efectos deplorables y que demás y allente de esto los dichos Padres non contentándose de verle menospreciado y aborrecido de todos sus amigos, adherentes, discípulos y penitentes de ellos, quieren aun por unos medios desordenados e indecentes que el dicho libro sea de todo punto suprimido, fundándose enteramente sobre el mucho poder que tienen acerca de la persona del Serenísimo Arciduke, con que obraron de manera que el parecer del arzobispo de Malinas, el mio y el de otros prelados que se consultaron por escrito y de boca sobre la materia del dicho libro *Augustinus* en el año 1647, fué vano y de ningún efecto, muy al revés de lo que se esperaba. De suerte que esto animó aún más a los dichos Padres para ir continuando y acrescentando sus pláticas peor que nunca, y a tal grado subieron que todos creen y la voz es tal, que la Compañía tiene todo poder, y que por ella se alcanza lo que se pretende, ahora sean beneficios eclesiásticos, ahora sean oficios u otros puestos seglares, como cosa que depende de su favor y autoridad, y que todas las mercedes y gracias se han de pretender por las manos de los Padres, en conformidad de lo que Vuestra Majestad será servido de entender por la

(59) Cette lettre originale, signée par Triest, est conservée au Musée Bellarmin, D 1, n° 27. Une note porte qu'elle ne fut pas envoyée. Y est jointe une autre copie, portant qu'elle fut envoyée. A Madrid, *Archivo historico nacional*, fonds de l'Inquisition, n° 4477/1 il y a une lettre originale de Triest, datée de Gand, le 13 août 1649. Elle diffère quelque peu des textes de Malines. L'évêque y demande expressément la suppression du serment antijanséniste « inventé » par les jésuites et l'internonce.

memoria y relación que sobre esto envía el dicho arzobispo de Malinas, a la cual, para mayor brevedad, en quanto a la materia presente, me remito, con licencia de Vuestra Majestad, a quien suplico muy humildemente sea servido pasar sus ojos y ponderarlo todo como merece la importancia del negocio para su real servicio, el reposo y bien publico y ruego a Dios...

15

Madrid, le 25 août 1649. Jean Recht à Pierre de Urbino, évêque de Coria.

Transmission de la lettre de Marchant. Félicitations.

E Belgio ad Suam Maiestatem pro gratiae Dei defensione adversus eius impugnatores, qui iam a sexaginta et amplius annis ab eius castris ad liberi arbitrii signa transierunt et sub iis militarunt, delegati sumus. Pro eadem causa significatur nobis has⁶⁰ ad Illmam Dominationem Vestram dirigi, quam Domini nostri singularem fidei et gratiae patronum intellexerunt atque suspiciunt. Arbitrabantur eamdem Illmam Dominationem Vestram hic modo agere. Verum parum id refert cum intelligam propediem adfuturam et, uti nobis adpromittere audemus, causae isti tam iustae et sanctae nobisque etiam patrocinatorum. Cum enim necdum Belgio nobis submissus sit totus scriptorum et litterarum apparatus in hanc rem necessarius, neque nisi intra mensem eum accepturi simus, hic occulti adhuc et ignoti degimus, neque adventus nostri causam nisi iis qui eidem prodesse possunt hactenus asseruimus. Magis proinde opportunus futurus est, et causae isti et nobis, Illmae Dominationis Vestrae adventus, qui sub iam dictum tempus, ut audimus, incidet. Interim congratulamur ex animo Dominorum nostrorum nomine eidem Illmae Dominationi Vestrae de sua promotione ad archiepiscopatum Valentinum⁶¹, istudque renuntiabimus Dominis nostris, quibus acceptissimum nuntium erit. Optant etenim et vovent felicissima quaeque eidem obvenire. Ita eorundem nomine testor etc.

16

[Bruxelles], le 27 août 1649. [François] Van Vianen à Jean Recht.
Communications en rapport avec la mission.

Mitto Reverentiae Vestrae copiam litterarum abbatis Sancti Cyrani⁶² ex quibus facile intelliget quam alto pretio habentur materia gratiae apud Sorbonicos. Mentionem faciunt cuiusdam libelli provocatorii; illum hactenus non vidimus, verisimiliter propter culpam veredarii; ubi habuerimus Reverentiam Vestram participem reddemus; mitto etiam quod fa-

(60) C'est-à-dire la lettre de Marchant en date du 17 juillet; cf. supra.

(61) Le 28 juin 1649, Pierre de Urbino avait été transféré de Coria à Valencencia; cf. P. GAUCHAT, *Hierarchia catholica*, IV, Münster, 1935, 357.

(62) Voir cette lettre, du 6 août, en annexe.

cultas theologica adfert adversus Ripaldam; quo loco ille apud vos sit, itemque censores libri eius, scire gratum erit. *Rationes* Illmi Domini nuper editae multorum corda converterunt.

Praeses Rosa⁶³ circa finem Septembris ad vos venit, *nec ut spero ob-erit*⁶⁴, ita sane qui moderatur omnia etiam moram nostram in bonum vertet. Coeterum omnia iam praesto sunt et litterae Illmi Domini ad Regem et Rmi Gandensis⁶⁵ (ad quem nuper ea de causa profectus sum) et Praemonstratensium praelatorum. Tantummodo desideramus litteras Comitis de Fuentsaldagne⁶⁶, brevique habebimus, quia eas promisit, intraque diem unum alterumve, quo se offeret prima opportunitas, ad dictum comitem se conferet D. Mortel, unde cum proximo veredario, Deo favente, de omnibus providebitur, sicuti et de ampliori summa pecuniaria; hac vice submittitur cambium 1200 florenorum.

Miror quod ultimis suis litteris de data 16 Iulii⁶⁷ (ni fallor, quia Lovanii sunt, propius eas inspicere non possum) cambii 300 florenorum, quod ante missum est, mentionem non faciat.

Litterae ad Fr. Franciscum de S. Maria⁶⁸, item ad Baptistam de la Nuza⁶⁹ veniunt a Patre Hilario⁷⁰ ut causam commendent.

Prodiit hic etiam libellus continens comparationem causae Jansenii cum causa Augustini⁷¹, quem aliquando vidisti, ideoque hac vice non mitto; cum reliquis per mare mittentur.

Dominus Gillemans mentionem facit in litteris suis⁷² de casu quodam amici; latius rem proximis aperiat. Sicuti et Dominatio Vestra, si ita placet, unde tam cito dignoscantur deputati ad causam Jansenii cum hactenus nihil attentatum sit.

(63) Pierre Roose, chef-président, homme d'état très connu, autrefois ami de Jansénius, venait d'être appelé à Madrid. Il s'agissait d'un guet-apens pour l'écartier de son poste. « Parti de Bruxelles, après l'époque des chaleurs, Roose était arrivé à Madrid le 28 décembre 1649 ». R. DELPLANCHE, *Un légiste anversois au service de l'Espagne : Pierre Roose, Chef-président du Conseil privé*, Bruxelles, 1945, 153.

(64) Passage souligné dans le texte.

(65) Voir plus haut la lettre de l'évêque de Gand; plus bas celles de l'archevêque et des abbés prémontrés.

(66) Alphonse Perez de Vivero, comte de Fuensaldaña, capitaine général des Pays-Bas sous l'archiduc Léopold-Guillaume, semble avoir été parent du jésuite espagnol Pierre de Vivero; cf. infra. Les relations entre Boonen et Fuensaldaña ne peuvent pas avoir été cordiales. Une des annotations de l'archevêque porte : « Informer du scandale que commet Fuensaldagna avec la comtesse d'Estré » Malines, Archevêché, carton Boonen, farde *varia*. Cf. CEYSSENS, *L'impasse*, l.c., 54; *Jansenistica minora*, XXVIII, 77.

(67) Cette lettre fait défaut.

(68) François de Sainte-Marie, carme déchaussé, était professeur à Salamanque. Voir COSMAS DE VILLIERS, *Bibliotheca carmelitana*, I, Rome, (réimpression), 1927, 502. En marge de notre document il est noté : *Hic Pater ante aliquot dies obierat*. Il mourut, en effet, le 11 septembre 1649.

(69) La *Bibliotheca carmelitana*, I, 660 fait mention d'un écrivain Michel-Baptiste de Lanuza.

(70) Hilaire de Saint-Augustin, carme déchaussé, résidait en Belgique. Voir *Bibliotheca carmelitana*, I, 659-660.

(71) Il s'agit du livre anonyme de Jean SINNICH, *Augustini Hipponensis et Augustini Yprensis de Deo salvare volente homologia*, Louvain, 1649, qui avait déjà paru une première fois en 1641.

(72) Cette lettre fait défaut.

Annexe

[Paris], le 6 août 1649. Martin de Barcos, abbé de Saint-Cyran, à Henri Calenus.

Rapport sur la réunion de la faculté de théologie de Paris, le 2 août 1649.

Puto perlata esse ad vos duo exemplaria *Considerationum*⁷³ gallice scriptarum in conspirationem proximam Syndici facultatis Parisiensis, ex quibus haud dubiam coniecturam facere potuistis, minime debiles esse Parisiis veritatis partes nec segnibus niti patronis, quorum ope felix sperandus esset exitus et victoria. Id revera ita contigit⁷⁴. Secundo die Augusti, habita de more congregatione facultatis, tanta fuit Augustini et veritatis defensorum copia ut adversarii mirarentur et omnium superaretur spes et opinio. Itaque suffragiorum numero longe superiores futuri erant bonarum partium fautores, nisi consultius visum esset, magisque ex re et honore facultatis, ut, ne rogatis quidem sententiis, factio in Augustinum obrueretur communi fere facultatis consensu, cui turpe ad posteritatis memoriam fuisset, si in ea de damnanda Augustini doctrina vel deliberatum aliquando aut ullo modo dubitatum videretur. Quare honestius putarunt, interposita provocatione, rem totam ad Parlamentum reicere, cui provocationi Doctores amplius quadraginta sua nomina iam subscripserunt ac plures iam subscripturi putantur. In his sunt praecipuarum Parisiensium Ecclesiarum pastores, imprimis S. Eustachii pastor, et parochiae magnitudine quae plus 80 communicantium millia capit, et auctoritate et redivitibus, qui ad 20000 florenorum annuorum accedunt, omnium primus et (quod non infimum his temporibus haberi debet) Reginae ipsius pastor. Interfuit etiam facultatis coetui D. Cancellarius Academiae, facultatis eiusdem doctor, Gersonis, tum in ea dignitate, tum in primariae ecclesiae S. Ioannis in Grevia⁷⁵ pastoratui successor, qui primum in eo coetu ex antiquo cancellariae iure locum capiens, ita se veritatis vindicibus adiunxit, ut pro ea se paratum sanguinem profundere non dissimularet. Praecipua vero admiratio fuit quod omnium Augustini propugnatorum insignis esset alacritas et animorum ardor, adversariorum vero omnium incredibilis consternatio et silentium. Itaque victi publica omnium, suaque ipsorum opinione, et confusi sunt. *Considerationum* libellus ita placuit omnibus ut ter intra octiduum excusus fuerit. Mirantur plerique adversariorum patientiam, qui ferre possint, quae in eo ipsis exprobantur ac praesertim provocationem ad certamen de antiqua Augustini et Ecclesiae doctrina. Dicunt nonnulli conditionem eos accepturos, sed eorum imbecillitas et iniustitia id sperare vetat. Si res ad Parlamentum deferatur, haud dubie illustrius triumphabit veritas, ad cuius gloriam haec omnia divinitus permissa omnes agnoscunt. Horum vero nuntium putavi Rmae Dominationi Vestrae impertiendum, ut pro suo in Augustinum et Dei causam amore gratias agat Christo et gaudeat cum aliis divinae gratiae strenuis pro-

(73) *Considérations sur l'entreprise faite par Maître Nicolas Cornet*; voir *Journal de Mr de Saint-Amour*, Amsterdam, 1662, 20.

(74) Voir *ibid.*, 22-23.

(75) Il s'agit de Pierre Loisel, curé de saint Jean-en-Grève.

pugnatoribus coelesteque subsidium ad ea quae restant, et postulet divinitus et speret.

17

[Bruxelles], le 28 août 1649. Henri Calenus à Jean Recht.

Nouvelles de France et de Belgique; communications en rapport avec la mission.

Multum nos recrearunt litterae Eximiae Dominationis Vestrae ad Illmum Dominum meum et me datae⁷⁶, renuntiantes bonam spem in negotio veritatis, quam poene perdidit Eximia Dominatio Vestra cum hinc recederet; eodem porro tempore quo vestrae mihi traditae sunt, accepi ex Gallia similes litteras quibus optima renuntiantur, quod scilicet Socii 1^a Iulii per suos aliquot proposuerint Sacrae Facultati theologiae censurandas 7 propositiones, ut saltem indirecte probare possent aliquam doctrinam in Jansenio esse damnatam. Sed 2^a Augusti tota Facultas theologica tantam animositatem et fervorem pro veritate ostendit, ut Socii cum magna confusione spe sua deciderint. Nescio an Eximius D. Van Vianen copiam istarum litterarum ad Eximiam Dominationem Vestram destinaverit⁷⁷; ego absens cum Illmo Domino id curare non potui. Itaque undique affulget optima et praesens apparentia, quod Deus tandem exurget et iudicabit causam suam. Quidam libelli hic sunt editi ab amicis partium bonarum; similiter oravi, ut saltem unica exemplaria singulorum per postam, alia per mare, maiore numero, destinentur. Etiam ab Illmo Domino ordo datus est pro pecuniis ad vos mittendis; propter absentiam meam non potui agere cum Columbanis, ut quod promiserant exhiberent; quod faciam primo tempore. Interim cum Eximia Dominatio Vestra indigebit, alloquatur mercatorem correspondentem, et curabo quod hic omnia restituantur. Eximius Pater de los Rios, concionator regius, mihi respondit et omnem offert operam, tam apud regem, quam eius assistentes. Curabo et alias aliorum commendatitias. Mittentur quoque litterae Illmi Domini et Rmi Gandavensis, quas supposui nunc esse expeditas, et dolui quod non sit factum; quaeso Eximia Dominatio Vestra nonnihili patientiae habeat et tandem omnia fient et, spero, ex voto succedent, quod postulabimus ab eo, qui et gratiam et veritatem nobis adduxit, qui et custodiet Eximiam Dominationem Vestram in finem, ut cum victoria reducem faciat, quod optat qui est. Signabat: Ex. D.V. servitor paratissimus, quem nosti.

18

Bruxelles, le 28 août 1649. Les abbés prémontrés à Philippe IV.

Exposé des difficultés créées autour du livre de Jansénius. Recommandation du député.

(76) Ces lettres font défaut.

(77) Voir plus haut les lettres de Martin de Barcos en date du 9 juillet et 6 août.

El conocimiento cierto que tenemos de la bondad, clemencia y justicia de Vuestra Majestad nos hace esperar que recibirá benignamente el atrevimiento que tomamos de interrumpir sus grandes y cuidadosas ocupaciones en tan turbulenta conyuntura de tiempo, suplicándole (como lo hacemos con toda humildad y sumisión) quiera oír nuestras justas quejas y muy humildes representaciones.

Como la Orden Premonstrense profesa seguir y observar la Regla de S. Augustin, asi mismo tenemos obligación por una constitución particular renovada en tres diferentes Capítulos que debemos abrazar y seguir su doctrina principalmente en la materia de gracia en la cual la dicha doctrina está aprobada por un gran numero de Papas, canonizada por muchos Concilios y recibida por toda la Yglesia.

Esta constitución siendo fundada en mucha razón y no sin ejemplo, pues poco tiempo antes la muy célebre Universidad de Salamanca havia ordenado per un Estatuto semejante no solamente que en las lecciones publicas la doctrina de S. Augustin y S. Thomas su discípulo fuesen preferidas a todas, sino también que todos los catedráticos hiciessen juramento solemne de no enseñar jamás cosa que supiesen contraria a su sentido, dando después a la luz un libro muy excelente⁷⁸ para hazer ver a toda la cristiandad que no havia cosa mas necesaria ni de más importancia al bien de la religión que el estorbar por este camino la perniciosa libertad que se havia introducido en las escuelas de poder sustentar todas suertes de opiniones, restableciendo así con el respeto y autoridad de los Santos Padres la antigua doctrina de la Yglesia. Para cuyo mantenimiento las universidades de Lovaina y Duay muchos años antes habian también censurado y reprobado las novedades de Molina⁷⁹ a la instancia y requisición de los arzobispos y obispos de estos Países los cuales se hallaron muy ofendidos viendo publicar una doctrina que el autor de ella confesaba libremente y se preciaba ser contraria a la de S. Augustin.

Y asi como nuestros religiosos para satisfacer a la dicha Constitución empleabam todos sus estudios en buscar los verdaderos sentidos de este gran Santo, los cuales hallaban muy embrollados y oscurecidos por la diversidad de la inteligencia que otros mas recatados y modestos que Molina, atribuen a su doctrina, para acomodarla a sus opiniones ; ha sucedido que salió a luz el libro del obispo Jansenius que contiene y explica según el parecer de todos los más célebres teólogos y catedráticos asi regulares como seglares los verdaderos fundamentos de esta doctrina.

Lo que nuestros religiosos habiendo reconocido ser así, después de haber leído el dicho libro y conferídole exactamente con los escritos de S. Augustin, creyeron estar obligados a defenderle (o más presto a S. Augustin) contra los ataques de sus adversarios principalmente los jesuitas los cuales

(78) Le serment de n'enseigner que saint Augustin et saint Thomas fut prêté à Salamanque en 1627, quand Jansénius y fut présent. L'augustin B. Pontius écrivit en 1628 *Celebris Academiae Salmanticensis de tenenda doctrina SS. Augustini et Thomae Aquinatis iudicium*, Salamanque, 1628 ; Douai, 1634 ; Pierre de Urbina écrivit contre : *Memorial en defensa de las doctrinas del Doctor S. Buena-ventura y Escoto*, Madrid, 1628.

(79) Il s'agit des *Censures des universités de Louvain et de Douai* contre Lesius qui furent publiées pour la première fois en 1641.

para mantener las novedades de Molina y que no se descubriesen ni conveciesen los errores y abusos de toda su Compañía, empeñada en seguir y defenderlas, han juntado todas sus fuerzas y conmovido todas las potencias humanas para quitarle todo crédito y autoridad, publicando por todas partes de palabra y por escrito que estaba lleno de errores y herejías.

Y aunque después este libro fué prohibido en Roma, sabiendo que esta prohibición se alcanza por la importunidad y poderosos esfuerzos de los jesuitas declarándose descubiertamente tan enemigos de S. Agustín como de Jansenio.

Que de las causas de la prohibición que se refieren en la dicha Bulla parece claramente que Su Santidad fué circumvenido y mal informado.

Que los diputados de Lovaina que fueron enviados para desengañarle, no pudieron alcanzar que el dicho libro fuese deudamente examinado y conferido con los escritos de S. Agustín y no fueron oídos como el orden del derecho y de la justicia lo requiere principalmente en un negocio de esa importancia.

Que antes al contrario el Card. Barberino, siendo entonces todo poderoso en Roma luego después que llegaron y al mismo punto que abrieron la boca para hablar de ello, en nombre de la sacra Congregación escribió al Abad de S. Anastasia, ministro apostólico residente en Bruselas, gran fautor de los jesuitas, y que se gobierna en todo por su consejo de ellos, diciéndole en terminos expresos que podía asegurar a todos y particularmente a los prelados y la Universidad de Flandes que no caeria jamas en el menor pensamiento de Su Santidad el alterar en ninguna manera la dicha Bula que fué una señal visible de que había resolución formada y ajustada de no oírlos o al menos de no hacer caso de nada que representasen ⁸⁰.

Como todos los otros teólogos y catedráticos susodichos juzgaron que no tenían obligación de recibir la dicha Bula nosotros hicimos lo mismo, antes creimos que no lo podíamos recibir en conciencia, como no pudiendo ser recibida sin hacer un perjuicio irreparable a la autoridad de S. Agustín y consecutivamente a la de tantos Papas, Concilios y de toda la Iglesia que en la materia explicada por Jansenio han aprobado su doctrina ⁸¹.

De cual los jesuitas tomaron ocasión de calumniarnos y deshonorarnos aunque falsamente y sin razón tan en los pulpitos que en sus privadas conversaciones principalmente con los ignorantes y sus devotas, llamándonos rebeldes de la Santa Sede y claramente herejes, de suerte que nos ha sido fuerza sufrir que pasando por las calles nos señalasen con el dedo calificándonos con nombre de calvinistas blancos.

Por donde, que es decir, por una necesidad inexcusable de defender y conservar nuestra honra y la reputación de nuestros religiosos y también de toda nuestra religión denigrada con una tacha tan infame, habemos sido forzados de oponernos a la publicación de la dicha bula, como

(80) Voir cette lettre de François Barberini à Antoine Bichi, en date du 5 décembre 1643, dans CEYSSENS, *Sources relatives aux débuts*, 592.

(81) Sur l'attitudes des prémontrés vis-à-vis du jansénisme, voir N.J. WEYNS, *De Brabantse Norbertijnen en het Jansenisme*, dans *Analecía Praemonstratensia*, 29 (1953) 5-66; L. CEYSSENS, *L'impasse de la bulle*, dans *Analecía Praemonstratensia*, 31 (1955) 227-252; 32 (1956) 5-59.

no pudiendo ser publicada sin imprimir en el crédito del pueblo y principalmente de todos los que se dejan poseer y gobernar por los jesuitas (de que hay numero infinito) que verdaderamente seamos tales como nos tratan, y así hemos presentado Memorial al Señor Archiduque para ser oídos en justicia, lo que también ha hecho la Universidad de Lovaina pidiendo ella con grande instancia que Su Alteza fuese servido de hacer señalar por los adversarios de Jansenio, a su elección de ellos, una sola de las muchas proposiciones que la bula dice que han sido renovadas y defendidas por Jansenio contra la condenación de Pio V, y también un punto solo de doctrina en todo su libro que quieran mantener que no es conforme a la de S. Agustín, y que nombrase jueces que pudiesen recibir las pruebas de ambas partes para enviar y someterlas a la judicatura del Papa con promesa de prontamente y sin alguna dificultad recibir la Bula, si se hallase que no hubiesen claramente verificado lo contrario ⁸².

Siendo esta petición de ser oídos en justicia antes de hacer la publicación notoriamente justa, y legítima y fundada también en los privilegios y fueros de este País observados inviolablemente de todo tiempo, en virtud de los cuales cada día se ven recibir las oposiciones que se hacen contra el placet, que se debe pedir para poder meter a ejecución toda suerte de bulas y provisiones apostólicas, tanto que se suspende y sobreesee el placet ya otorgado hasta que las razones que se allegan sean vistas y examinadas y la causa plenamente instruida y decidida.

Y dejando a parte los dichos privilegios y fueros, es notorio en derecho, razón y plática que todo juez seglar requerido para meter en ejecución decretos de los jueces eclesiásticos aunque sean dados por el Papa puede y debe conocer de las excepciones de nulidad, circumvención y injusticia evidente que se los opone y entre tanto suspender la ejecución.

Lo que mucho más toca los Principes soberanos siendo su verdadero oficio proteger los vasallos contra la fuerza y violencia que se cree se infiere por la ejecución de semejantes decretos, y esto tiene mucho mayor razón donde los decretos se dan sin oír la parte, sin forma ni orden de justicia y sin conocimiento judicial de causa como ha sido el que refiere la dicha bula.

La cual aunque parece ser en sus términos una ley o constitución general, con todo eso, conforme a la verdadera razón de derecho y el común sentir de todos los más célebres jurisconsultos en cuanto toca al autor del dicho libro y a todos los que son particularmente interesados en su prohibición (como somos nosotros), es un decreto particular y así segun la opinión de los mismos jurisconsultos es permitido el proveerse contra la ejecución dél de los mismos remedios que se pueden intentar contra la ejecución de todos otros decretos.

Verdad es que los jesuitas por privarnos de estos remedios y para acriminarnos más claman y publican que la dicha bula es una constitu-

(82) Voir cette requête des abbés prémontrés, dans *Analecta praemonstratensia*, 32 (1956) 34-36.

ción doctrinal y de religión, pero esto es, con que hacen parecer más claramente su supercheria por ser visible que esta bula en lo que toca al libro de Jansenio no concierne algún punto de religión o de doctrina en la sustancia, sino solo le imputa que se ha sacado a luz contra los órdenes de no publicar más cosa en esta materia sin licencia especial de la Santa Sede y de haber renovado y defendido muchas de las dichas proposiciones condenadas que es pura materia de hecho en el cual nadie duda que el Papa puede ser engañado y circumvenido como cualquiera otra persona.

Y como entendemos que no obstante todo esto y que sin querernos oír su Alteza ha resuelto de pasar adelante en la dicha publicación y de juntar a la bula un edicto muy riguroso para hacerla recibir y observar, nos hallamos obligados de embiar a España al D^{or} Recht para informar a Vuestra Majestad del verdadero estado de este negocio; suplicándole con toda humildad sea servido darle benigna audiencia y disponer favorablemente sobre lo que ademas desto representará a Vuestra Majestad en la misma materia con que quedamos mas obligados a continuar el cuidado y aficción con que habemos procurado hasta hoy de servir y asistir a Vuestra Majestad por la conservación destos sus Estados en tan apretadas necesidades y de rogar a Dios sin intermisión quiera conservar y proteger a Vuestra Majestad largos años con toda prosperidad espiritual y corporal, como conviene a la cristiandad y sus fieles vasallos habemos menester.

Bruselas a 28 de Agosto 1649

Por mandado de los susodichos Prelados muy humildes y fieles vasallos de Vuestra Majestad ⁸³.

19

Paris, le 3 septembre 1649. Martin de Barcos, abbé de Saint-Cyran, à Henri Calenus.

Nouvelles et encouragements ⁸⁴.

Uno tempore accepi binas vestras, alteras 20 Augusti, alteras 28 scriptas ⁸⁵. Abstulerunt mihi sollicitudinem qua urgebar propter diuturnum vestrum silentium, praesertim ad duas posteriores meas litteras ⁸⁶, veritus ne quid vobis accidisset. Nunc laetor et gratulor vobis et mihi, Deoque gratias ago, vanam fuisse formidinem. Doleo non perlatum ad vos fasciculum in quo erant *Considerationes*; vix credere possum interceptum ab adversariis post tot annos illum unicum. Eadem enim arte alios occupassent. Verisimile est, omissum neglectumque alicubi iacere tabellariorum

(83) Gand, Grand Séminaire, n° 172; Madrid, Archivo historico nacional, Inquisición, 4477/1. Ici, le document porte la signature de *Hugo Horevoirts, secretarius*.

(84) Cette lettre a sans doute été annexée à une autre de Calenus qui n'est pas conservée.

(85) Ces lettres sont perdues.

(86) S'agit-il des lettres du 9 juillet et du 6 août, reproduites plus haut?

incuria vel casu aliquo iniquiore; reperietur fortasse si diligenter requiratur. Bene est pervenisse saltem ad vos posteriores litteras quibus victoriam veritatis die primo Augusti in theologica facultate partam nuntiavi. Tanta illi accrescit ex eo tempore auctoritas, ut spes sit, brevi omnes eruditos illi daturus manus et animos. Atque hoc est illud quod maxime adversarios pungit, quodque ad facinus illud audacissimum damnandae Augustinianae veritatis eos stimulavit, ut ab ea deterreant quorumlibet mentes, et rerum suarum novissimaeque scholae labantis ruinae occurrerent. Interea parem eorum qui bonas foveant partes constantiam experti sunt Kalendis Septembris proximi. Cum enim subdole ac velut aliud agentes (quod aperta vi assequi se quicquam posse desperarent) proponi curarent per quemdam foederatorum suorum non magni nominis quo minus suspecta res esset, ut referretur in *Acta facultatis : Visum esse pacis causa dimittendum esse negotium de quo Kalendis Iulii actum fuerat maxime postulantibus primo Parlamenti Praeside Regiisque ministris ne quid ex eo turbarum hoc tempore oriretur*; reclamavit uno consensu facultas poene universa, nec pati voluit ullum tam indigni conatus, contra Augustinum initi, vestigium exstare in monumentis facultatis. Itaque adversarii rursus fracti, abiecti et explosi abierunt, nihil reliqui habentes nisi ut taciti inter sese gement et quietem deinceps certam ac triumphum relinquerent veritati⁸⁷.

Speramus omnia imposterum fore similia nec ausurum quempiam infelici ac probroso iam certamine sese committere.

Litteris illis quae vel perierunt vel adhuc ignotae alicubi errant, scribebam perlatum ad me fuisse Ripaldam meumque de illo iudicium significabam simile vestro. Postea accepi laqueum illum quo *Vulpes capta*⁸⁸ est, qui mihi magnae voluptatis fuit et gaudio. Non dubito quin multum utilitatis publicae afferat, tum ad obruendos Augustini adversarios, tum ad confirmandos eius cultores. Visus sum mihi in eo quaedam *Homologi*⁸⁹ vestigia cernere. Gratulor illi et constantiam et peritiam tam bona in causa. Etsi non levi brachio *sicophantam* illum agitavit, fuit tamen in eum levior, omissis erroribus et haeresibus quibus totum opus infectum est. Sed servantur illi fortasse in posterius antidotum, quod ei parari scribitis.

Illmi Mechliniensis et Rmi Gandensis declarationes⁹⁰ audio Parisiis esse iam in omnium manibus. Magnam haud dubie auctoritatem causae afferent. Graves enim sunt, solidae et efficaces. *Planctum veritatis*⁹¹ etiam legi cum voluptate. Omnibus hisce scriptis eadem vis et veritas inest, neque obsisti eis ulla ratione posset, si apud aequos iudices res esset. Sed cum cogito quibuscum tandem hominibus negotium sit, in solum Deum spes omnes reicio, ab eoque firmam mentem et magnum animum minimeque meticulosum, hoc est a rerum praesentium amore expeditum patronis veritatis peto ac flagito. Si enim intrepidus se atque immobiles

(87) Voir le *Journal de Mr de Saint-Amour*, 25-26.

(88) Il s'agit du livre des louvanistes contre Martinez de Ripalda cf. WILLAERT, *Bibliotheca*, n° 2514.

(89) Il s'agit de Jean Sinnich.

(90) Il s'agit des *Rationes*, mentionnées plus haut.

(91) Il s'agit de *Planctus Augustinianae veritatis in Belgio patientis, Sanctissimo Domino Nostro Innocentio X*, Louvain, 1649. Voir GERBERON, *Histoire*, I, 258-264.

ostendant omnia consequentur, nec erit quisquam qui illos vel rectis oculis audeat intueri. Quod si flaccescant seque languidiores et commodi ullius cuiuscumque demum vinculis impeditiores ostendant, non vincuntur tantum, sed spernentur et proterentur contemptissime ab hostibus, eosque et numero et audacia intollerabiles efficient. Hoc res ipsa et experientia quotidiana nisi apertissime doceret, non dicerem tam asseveranter. Sed nulla meridiana lux clarior esse potest. Quare vellem omissis [sic] in scriptis illis, ad me missis, novum fidei articulum⁹² de infallibilitate Pontificis, qui haud dubie pluribus non arridebit. Ne Bellarminus quidem tantum ei auctoritatis tribuere ausus est, etsi satis benignus et largus in Apostolicam Sedem. Quod si maxime ita se res haberet nec dubitari de ea posset, non tamen videbatur opportunum eam nunc commemorare, cum tanta Romanorum imbecillitas gravissimis in rebus undique se prodit. Tempus tacendi et tempus loquendi. Cum *Homologus*⁹³, Roma rediens apud nos esset, nuntiavit Romanos ipsos exprobrasse ipsi nimiam suorum demissionem professionemque obedientiae ac reverentiae in aulae illius proceres, qua illos corrumpi et duriores fieri aiebant. Quare suadebant agi paulo fortius et constantius, si sibi et veritati consulerent. Mitto exemplaria duo *Considerationum* primae et tertiae editionis. Puto pauca Parisiis superesse; quare si edere illic placeat, nemo ut opinor improperabit.

Omnium opinio est, negotium illud Sorbonicum fluxisse ab Aula et ab illius assentatoribus conflatum. Nunc vero cum male illud cecidisse vident aulici, simulant se illius inscius fuisse nec a se ullo modo profectum. Imo improbant et reprehendunt eos palam, qui videntur illius fuisse auctores, et quicumque eiusmodi imposterum tentari vetant. Sic semper eveniet. Aulici ab iis stabunt, quos firmiores et constantiores videbunt, praesertim bona in causa, quae nisi patronorum imbecillitate ignorantiaeque prodatur, vincet semper ac triumphabit. D.O.M. oro ut Rmam Dominationem Vestram magis ac magis corroboret, gratiaeque suae virtute et cognitione impleat eiusque exemplo coeteros illius propugnatores.

20

[Madrid], le 13 octobre 1649. Ignace Gillemans à [François] Van Vianen.
La situation domestique. Nouvelles sur l'affaire.

Vestras⁹⁴ recepimus 27 Septembris, valde quidem desideratas, necdum tamen satiantes. Cambium quoque inclusum, sed iterum a *uso* quapropter aequè multum ac nihil pro nunc nos iuvat, quia per integrum mensem iterum expectandum est antequam quicumque recipiamus. Mercatorem accessi, et ad ratam temporis interesse ipsius summae obtuli, si iam numerare vellet, sed nihil obtinui. Et interim ad manticum redacti sumus, hocque iam a medio Septembris, nec aliud fere superest remedium quam ut, assumpto scipione penulaque scorteae, Compostellam peregrinemur.

(92) Note marginale: « Habetur hoc in scripto episcopi Gandensis ».

(93) Il s'agit toujours de Jean Sinnich; cf. HERMANT, I, 347.

(94) Cette lettre fait défaut.

Coactus fui a particularibus amicis hinc 50, hinc 20 florenos quasi mendicato petere; sed prout parum, parum etiam duravit. Tandem Bellerum accessi et ille quidem affectum suum ostendere videbatur; sed tamen nonnisi 100- circiter florenos, diversis adhuc vicibus, habere potui idque post frustra repetitas aliquoties petitiones et preces. Iudicet Eximia Dominatione Vestra, an haec deceant, non nos quidem, sed dominos nostros.

Indicavi nuper⁹⁵ Eximiae Dominationi Vestrae quam cara hic sint omnia, domesticaque nostra ad 200 florenos per mensem ascendere; nec tamen ideo regalibus utimur, quin imo Eximius Dominus Recht dicit saepius, quod mensam communem suorum mallet. Suppellectilia quae paucissima sunt, per 4 menses 60 florenos absumperunt et hoc, quia non habemus ut emamus. Nuper pro excipienda solum hispanica versione scripti Rmi Gandensis in 13 foliis, scribae 4 patacones, id est pro quoque folio 16 stuferos dare debui. Talis hic est vorago pecuniarum.

Rhedaetiam mentionem feceram; hucusque usi non sumus, quia vix eximus; verumtamen advertimus impossibile hic esse hieme pedites negotiari, tam lutosae et sordidae sunt plateae; quamplurimi hic utuntur mulis, sed ab imbribus hic frequentibus non defendunt. Ideoque si hic tota hieme manendum sit, necessaria plane erit rheda. Conductio rhedarum nostrati absimilis est; non enim pro medio die datur pataco; sed non nisi pro integro die elocantur idque pro 5 ad minimum florenis. Unde, cum ea saepissime nobis opus esset, utilius iudicavimus unam emere, cum eam postea vendendo, ut nuper indicabam, non tantum amitteremus quantum conductio consumeret, sed ad haec necessarii sunt denarii. Iterum ergo atque iterum, Eximiam Dominationem Vestram rogo et obtestor in tantis necessitatibus et anxietatibus (quae incredibiles fuerunt) nos amplius non deserat; pudet me enim illas propalare.

Sed haec sunt parva; lubentissime etiam gravissima pateremur incommoda, modo causa principalis nulla pateretur. Incredibile autem est quanta patiat. Per quatuor enim menses hic otiosi et inutiles quasi degimus, et tantum abest, ut per otium hoc semina aliqua occultae veritatis spargi possint (ut scribit Eximius Dominus Fromondus⁹⁶), ut ad campum exire vix audeamus. Quemcumque enim accedamus, primum est sciscitari, an expedita sint omnia ad negotium, deinde obstupescere et segnitiam tepiditatemque vestram culpae; alii mirari modum illum absque instrumentis deputandi et nec post plures menses submittendi; quinimo nec desunt qui sinistrum quid facile suspicarentur et patronorum veritatis dissentionem causaeve imbecille fundamentum, nisi confictis, quas possumus, (millae enim subministrantur) prolongationis istius rationibus in bona opinione et fide illos confirmaremus. Et illa quoque est ratio, cur ad vicinas academias non eamus; facile enim astu adversariorum Inquisitio molestias aliquas nobis facessere posset, tamquam qui commotionem in populo faceremus, maxime cum nequidem doctores ipsi de materia illa inter se nisi occulte loqui audeant.

Quantum ad litteras Comitissae de Fonsalgaigne [sic], iam ab initio mihi

(95) Cette lettre fait défaut.

(96) Voir la lettre de Froidmont en date du 22 août.

quidem suspectae fuerant et si quas subministraret, non nisi ad complacendum Illmo Domino fore, per alias ad regem eas revocaturus, solum interpretaturus, quod materia status permittit. Sed iam suspicionem meam confirmavit Eximius Pater de los Rios, qui, cum ipsi indicarem, litteras illas aliarum expeditionem et transmissionem detinere, dixit se dolere et mirari tantam Illmi Domini confidentiam, cum ille nonnisi causae nocere possit vel saltem plus quam prodesse, nec sperandum quod iis adversaretur, per quos hic ad culmen illud dignitatis evector sit, quorum quoque unus, Pater Vivero⁹⁷, cognatum suum se dicit et gloriatur. Et quamvis alicuius forte ponderis essent, non saltem tanti videbantur, ut negotii totius cursum non sine detrimento remorarentur; quin imo maioris forte fuissent, si primo per alias iam dato impetu novum subsequendo illae addidissent. Caeterum quid ea de re sit, meum non est iudicare.

Rex 1^a Octobris Madrito discessit sponsae suae obviam iturus et 5 ab hinc leucis matrimonium contracturus, nec nisi cum regina sua circa finem huius mensis rediturus, unde festorum et triumphorum istorum finis iterum expectandus erit antequam quidquam incipiamus. Quid autem interim moliantur adversarii, Deus scit, cum illis iam a longo tempore, sine dubio, adventus noster nuntiatus sit.

Ignoscat mihi Eximia Dominatio Vestra, si imprudenter forte haec scribam et conquerar, si quid debitae modestiae terminos excessit; non impatientia sed zelus expressit. Doleo sane quod similia scribere cogar, nec gratiora maiorisque momenti adsint, quibus Eximiam Dominationem Vestram detineam; sed haec non erunt, quamdiu inde prius non subministrentur.

Movent me etiam non parum iustae, quas quotidie audio, querelae Eximii Domini Recht, qui fere animum despondet, dum eum videt hic intra parietes recludi. Non crederet enim, quam taediosam et melancolicam vitam ducamus, (si exteriora saltem attendantur), exulum et captivorum, ut ita dicam, simillimam; hucusque enim loca vicina invisendi aut animi recreandi gratia ne pedem quidem extra Madritum ferre potuimus, ob viatici defectum; domum vero ob litterarum. Imo nequidem celebrare possumus, ut nuperis meis⁹⁸ scripsi.

Salutavimus nuper Provinciale Augustinianorum, doctorem et cathedricum primarium Sacrarum Litterarum Salmanticensem⁹⁹, qui affectum suum non parvum ostendit, omnemque operam promisit; quid autem a parte rei sit, experire necdum possumus.

Scriptum contra Ripaldam hic placuit quibus ostendimus. Tres illius libri censors Jesuitae sunt: Guadingus, successor ipsius Ripaldae in cathedra in Collegio Imperiali Madriti; alter est concionator regius; et notandum quod non soleant apponere Societatem in subscriptione, sed inter alios, titulos supra, per modum tituli¹⁰⁰.

(97) Pierre de Vivero, jésuite espagnol avait résidé en Belgique de 1616 à 1647 en tant que prédicateur à la Cour.

(98) Cette lettre fait défaut.

(99) S'agit-il de Thomas Figuerola, provincial d'Arragon, qui collabora avec Barthélemy de los Rios à la condamnation des propositions anti-augustinienne?

(100) Les trois censeurs de Ripalda étaient Lucas Guadingus, fidei censor,

Quantum ad illa quae per mare mitti postulabamus, si non sint missa, non erit conveniens mittere, nisi committantur alicui qui eius particularem curam habeat, uti fieri potuit alicui e comitatu Praesidis Rosae, quia vix libere transire poterunt.

Recepimus litteras Facultatis ad Priorem d'Atocha 12 Octobris¹⁰¹; de illo priore et paedagogo filii D. Ludovici de Haro¹⁰²; de morbo Patris Cools¹⁰³; quod multi curiosi sint et indigent ubinam simus, praecipue Dominus Recht; de legato Turcico, de Comite d'Oñate¹⁰⁴ misso Constantinopolim; quod mittam scriptum Rmi Gandensis in lingua hispanica.

21

Bruxelles, le 18 octobre 1649. Jacques Boonen au Cardinal Balthasar Moscoso et Sandoval, métropolitain de Tolède.

Recommandation du député et de sa cause.

Libertatem interpellandi Eminentiam Tuam mihi tribuit praesens necessitas, qua debiti officii mei explendi causa, Regiae Suae Maiestati exponere compellor varia eaque gravissima incommoda Ecclesiae Catholicae et publicae tranquillitati (ita post serium et longum aliquot annorum examen iudico) merito reformidanda ex publicatione (quae tanto molimine urgetur) cuiusdam diplomatis sub nomine Urbani VIII editi, adversus librum piae memoriae Rmi Domini Cornelii Jansenii, nuper episcopi Iprensis, cui titulus *Augustinus*. Ea propter Eminentiam Tuam, primam Hispaniarum Cathedram moderantem et inter purpuratos Patres locum tenentem, per Ioannem Recht, S.T.D., praelatorum Ordinis Praemonstratensis, Facultatis theologiae in Academia Lovaniensi et meo nomine deputatum, de omnibus rite informandam duxi, quem ut benigne audire eique in omnibus et per omnia fidem dare dignetur, humillime supplico. Et quemadmodum, cum olim S. Iuliani, tui in Toletana Sede antecessoris, scripta pravis aliquorum suggestionibus a Benedicto II reprobata essent, ac deinde, re ab Hispaniae praesulibus theologisque mature examinata, constitisset ea cum doctrina Sancti Augustini aliorumque Sanctorum Patrum convenire, adeoque Pontificem circumventum fuisse, Regis Egicanis opera et pontificia auctoritate a censura vindicata sunt; ita quoque dictum Jansenium librum (cum tot illustrium ac celeberrimorum, tam saecularium, quam regularium iudicio comprobetur, nihilque aliud in eo contineri constantissime credatur quam veram et genuinam Sancti Augustini doctrinam) intercedente apud Suam Sanctitatem Regia Maies-

primarius professor in Academia Salmanticensi; Augustinus de Castro, fidei censor, regius ecclesiastes; Gonsalvus de Catilla, fidei censor, regius concionator». Tous les trois étaient jésuites, sans le faire savoir.

(101) Cette lettre fait défaut.

(102) Louis de Haro, neveu et successeur du duc de Olivares, faisait fonction de premier ministre.

(103) Réginald Cools, dominicain belge, plus tard évêque d'Anvers, se trouvait à Madrid comme confesseur de Pierre Roose.

(104) Le comte Oñate était ambassadeur d'Espagne à Vienne.

tate et Eminentia Tua annitente a proscriptione vindicandum in Domino confido et (quo magis vota nostra tendunt) illustrem Doctorem Augustinum, qui tametsi irrefragabili Ecclesiae iudicio continuo probatus sit, sub larva tamen Jansenii modo abicitur, pristinae et debitae venerationi ac splendori, patrocinio Eminentiae Tuae, esse restituendum, quae ut in Augustino aeternum vivat Deum precor.

22

Bruxelles, le 18 octobre 1649. Jacques Boonen au P. Jean Martinez, dominicain, confesseur du Roi.

Recommandation du député et de sa cause.

Cum perspecta sit Rmae Paternitatis Tuae eorum omnium quae ad commune Ecclesiae bonum et publicam provinciarum Catholicae Suae Maiestatis tranquillitatem pertinent, cura et sollicitudo, nullo modo mihi verendum putavi, ne onerosus aut importunus essem implorando suam apud Regem nostrum clementissimum auctoritatem in praesente difficultate, qua (licet ab annis plusquam 40 publica tractaverim) nullam mihi hactenus maioris momenti visa est, nec ulla gravior aut exactissima disquisitione dignior incidere potest. Ortum habuit a diplomate quodam sub nomine Urbani VIII edito adversus librum piae memoriae Rmi Cornelii Jansenii, nuper episcopi Iprensis, cui titulus *Augustinus*, in quo auctor morum sanctitate et doctrinae profunditate celeberrimus, (postquam 20 et amplius annis insudaverat), mentem Sancti Augustini in materia de gratia et praedestinatione interpretatur, uti latius exponet quidquid praesens negotium tangit Ioannes Recht, S.T.D., praelatorum Ordinis Praemonstratensis, Facultatis theologiae in Academia Lovaniensi et meo nomine, attentata rei gravitate, ad Regiam Suam Maiestatem aبلغatus. De favore Rmae Paternitatis Tuae eo amplius confido, quo magis toti christiano orbi nota est constancia qua prae caeteris religiosis ordinibus sacra Patrum Dominicanorum familia pro tuenda antiqua Sancti Augustini doctrina, praesertim de gratia et praedestinatione adversus quorundam novitates, tum verbo, tum scripto, tum publice, tum privatim, cum suo doctore Angelico, summa apud Deum et homines gloria inconcussa stetit, nominatim in celeberrima illa congregatione de Auxilliis, habita sub Clemente VIII et Paulo V. Et uti plurimum indolui, dum mihi relatum fuit Patres Ordinis Vestri a cognitione huius causae adversariorum suggestionibus Romae contra solitum Curiae stylum semotos fuisse¹⁰⁵, ita cum gaudio intellexi eandem Rmae Paternitati Vestrae aliisque sui ordinis divina providentia esse commissam, qui eadem dirigente (ita voveo et opto) decernent quod ad gloriam gratiae Dei, antiquae fidei conservationem et publicam quietem procurandam, conservandam augen-

(105) Voir L. CRYSENS, *L'origine romaine de la bulle In eminenti*, dans *Jansenistica*, III, Malines, 1957, 30-35.

damque conducet. Pro defensione suae gratiae tribuet Rmae Suae Pater-
nitati gratiae suae abundantiam omnium bonorum auctor Deus¹⁰⁶.

23

[Madrid], 4 novembre 1649. Ignace Gillemans à Libert Froidmont.
Politesses et 'jesuitica'.

Quamvis indignum plane me iudicem qui vel angellum in memoria
Eximiae Dominationis Vestrae possidem, illi nihilominus adscribo quod
ad hanc missionem, nullis praevis meritis commendatus et assumptus sim.
Tantoque magis summam eius dignationem suspicio, quanto ego indignior
sum in quem Eximiae Dominationis Vestrae oculi deflectantur. Hucusque
animum meum, in gratitudinis signo pro posse suo prorumpere nitentem,
vi quasi continui pio quodam timore, ne Eximiam Dominationem Ves-
tram sublimioribus intentam frivolis meis interpellarem; diutius tamen
continendum non iudicavi, ne tanti beneficii immemor videretur, si vel
silentio illud praeteriret. Verum quidem est quod tanta sit indigentia
mea, ut nihil dignum valeam; ut illud tamen, quantiluncumque saltem
sit, Eximia Dominatio Vestra benevole suscipiat meque intra numerum
servorum suorum subiectissimorum accensere dignetur, rogo et obtestor.
Quod ad me attinet, obligationi meae satisfacere pro viribus conabor,
D.O.M. rogando quatenus Eximiam Dominationem Vestram Ecclesiae
suae suisque omnibus diu servet et incolumen et votis eius faciat satis.

Scriptum hoc inclusum ad Eximiam Dominationem Vestram mittendum
iudicavi ex quo colligere poterit quid hic etiam olim factum fuerit. Accep-
imus illud a quodam Dominicano Hiberno rerum Iesuiticarum sagacis-
simo scrutatore et intentissimo hoste¹⁰⁷, de quo, ut spero, aliquid intel-
lexerit ex litteris Eximii Domini Recht ad Eximium Dominum Sinnich
nuper directis¹⁰⁸. Compositum fuit a quodam Dominicano, doctrina et
pietate eximio. Impressum est et iam olim per manus publice ivit¹⁰⁹.
Ideoque amici nostri non inconveniens iudicarunt, si de novo (rarissima
enim et vix ulla amplius supersunt exemplaria) imprimi curaretur, non
nostro quidem nomine, sed eodem plane modo et forma quo excusum
fuit, ut vel ex illo saltem appareat nihil novum hic adferri aut dici.
Ignoscat autem si posterior pars minus bono forte caractere scripta sit;
veredarius enim iam-iam discedens coegit me socium assumere.

(106) Les annexes de cette lettre (une lettre de l'évêque de Tournai, Maximi-
lien Villain, en date du 1° avril 1641; une lettre de l'archiduchesse à Jacques
Boonen en date du 7 janvier 1633; une lettre de Fabio de Lagonissa, nonce à
Bruxelles, à Jacques Boonen, en date du 29 novembre 1632; un décret du Saint-
Office condamnant les ouvrages de Jean-Baptiste Poza, en date du 9 septembre
1632) ont déjà été reproduites dans CEYSSENS, *Sources relatives aux débuts*, passim.

(107) Il s'agit sans doute du P. Jean de Saint-Dominique, « Irlandais et très
savant », dont parle GERBERON, I, 272.

(108) Cette lettre fait défaut.

(109) S'agira-t-il du *Manifesto a los fieles de Christo de las doctrinas perversas
que enseñan, defienden y pratican universalmente los Jesuitas*. D'après REUSCH, II,
499, ce livre aurait paru aussi à Louvain en 1646 [!].

Incidimus hic etiam in duos libros; unus intitulatur *Votum Platonis* de quo sine dubio plenior notitia Eximiae Dominationi Vestrae erit quam scribere possim; alter: *Cognatio Cantabrica Ioannes Baptista Poza e Societate Iesu in causa iudiciali tomi primi Elucidarii*¹¹⁰ dedicatus Urbano VIII. Uterque autem ab ipso Poza in suam defensionem compositus. Posterior autem pulcherrima continet et huic negotio per omnia maxime convenientia. Unicum tamen solum exemplar utriusque a quodam amico accepimus et nulla alia invenire potuimus, quia ab Inquisitione prohibiti sunt. Si tamen ad Eximiam Dominationem Vestram necdum devenerint et utrumque videre desideret, rogo dignetur indicare; quamprimum transmittemus.

Iterum atque iterum Eximiam Dominationem Vestram rogo, ignoscat si eam importunius forte inturbem; si quid peccatum est, iuvenili temeritati adscribat. De coetero, si quid sit in quo Eximiae Dominationi Vestrae inservire possim, imperet solum; ad nutum parebo.

24

Salamanque, le 19 janvier 1650. Don Diego de Vera y Paz, chanoine, à Jules Rospigliosi, nonce à Madrid.

Absence du député janséniste. Mentalité antijanséniste à Salamanque.

Siempre que Vuestra Señora Ilustrísima quiera mandarme que le sirva y se acordare di mi para eso, será gran favor y merced y a nadie daré ventaja en mis buenos deseos. Con todo secreto y cuidado me he informado de lo que V.S. Ilma me manda, y el Doctor Rect [!] no ha venido a esta universidad, ni hay en ella persona que la haya visto, ni otra persona por él ha tratado del libro de Augustino [!] Jansenio, obispo de Ypri, que se imprimió después de su muerte en Lovaina, y de esto puede S.V. Ilma estar seguro. También es sabido que de ese libro se tiene acá entera noticia y de sus errores y malas opiniones, por que estando en esta universidad el Maestro Fray Angel Manrique, monje Bernardo, obispo que fué de Badajoz, llegó aquí un libro de esos, y vistos y examinados sus errores entre algunos, los condenaron por tales y supieron la bula pontificia que había contra dicho libro, y después acá ni han tenido más noticia de él, ni lo han visto, ni sabido de factor suyo. Esto he sabido valiéndome de persona grande en esta universidad, y de esto puede V.S. Ilma estar seguro y cierto, y si V.S. Ilma manda que yo haga mas diligencia, que publique la bula o haga otro acción aquí me tiene para servir a V.S. Ilma y a la Sede Apostólica con prontitud y verdad¹¹¹.

(110) Il s'agit d'ouvrages pseudonymes de Jean-Baptiste Poza, jésuite espagnol, qui influa sur l'histoire du jansénisme belge; cf. CEYSSENS, *Sources relatives aux débuts*, passim; DE BACKER-SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, VI, 1139.

(111) Rome, Archives générales des Franciscains, section, III, t. 31, fol. 441r. A l'occasion de cette lettre, Jules Rospigliosi, nonce à Madrid, écrivit, le 20 avril 1650, au cardinal Barberino « nella S. Congregazione del S. Officio »: « Fin da quando mi fu significato che il Dottor Rect fusse stato in Salamanca, scrissi a un di quei canonici della cui fede e diligenza sapevo potermi promettere interamente che procurasse informarsi con ogni esattezza di ciò che il sopradetto

Madrid, le 20 octobre 1650. Ignace Gillemans à Corneille Ooms.
Résultats obtenus. Mort du cardinal d'Arragon.

Aliquoties iam a scribendo abstinui, eo quod non nisi spem promittere possem; cumque illa tam continuo anhelantem animum vestrum fatigatum iam existimarem, felicem exitum praestolabar quem nuntiarem et

havesse trattato e con chi, potendosi probabilmente dubitare che se fusse trasferito in quella città per l'occasione medesima del negotio del Jansenio per la quale si era condotto qua; e perchè dal canonico hebbi in risposta, come V.E. si degnerà di vedere dalla cop'a che le n'invio qui aggiunta, che il Rect non era stato là, forse perchè vi era andato solamente di passaggio et in conseguenza non vi si era trattenuto a negoziare, non stimai necessario di dar costà altro ragguaglio sopra di ciò come avrei subito eseguito quando in altro caso havessi giudicato esserne di mestieri. Egli intanto si trova qui tuttavia e non cessando io perciò di continuare con la dovuta premura le mie istanze perchè sia licenziato senza maggior dilatione, vengono parimente continuate a me le risposte di questi Signori che ciò seguirà in breve. Le sue richieste per quello che ho potuto penetrare, consistono in sostanza in che Sua Maestà s'interponga con Nostro Signore perchè si degni di considerare non esserci ragione per la quale s'habbia più tosto a proibire il Jansenio che tanti altri autori che han trattato la materia *de auxiliis* e che supplirli Sua Beatitudine a compiacersi di terminare la questione sopra la detta materia, parendo che la bolla di Pio V la lasci ambigua, a fine che tutti i fedeli, conformandosi alla dispositione della Sede Apostolica, non habb'ano in che discrepar tra di loro. Chiede parimente che Sua Maestà preghi la Santità Sua che da teologi insigni et indifferenti faccia esaminare il libro del Jansenio per riconoscer se contenga propositioni aliene dal sentimento di S. Agostino. Mi è anche stato detto che il medesimo Rect vada allegando in un memoriale che ha dato à Sua Maestà molte delle ragioni addotte nei due libelli che i mesi passati fecero imprimere l'archivescovo di Mal'nes et il vescovo di Gantes. Ho però esposto a questi Signori che le medesime cose sono state diffusamente rappresentate a Nostro Signore e ponderate con la dovuta maturità da Sua Beatitudine, non di meno ha ordinato che la bolla di Urbano habbia luogo e si eseguisca. E quanto a' motivi de' sudetti prelati, ho ricordato che fin da quando s'impressero i sopradetti libelli avendo io rappresentato a Mons. Inquisitore et ad altri quanto fussero contrarii quei discorsi al debito de' medesimi prelati e qual danno potesse cagionare il permettersi che si divulgassero in Fiandra, non si lasciò di conoscere chiaramente che contenevano conclusioni espressamente erronee e malsonanti, onde si vede quanto mal sussistino i fondamenti del Doctor Rect, benchè procuri di palliare sotto apparenza di zelo i suoi sinistri disegni e l'ostinatione de' janseniani contro la bolla apostolica, convenendo però che per nessun conto gli si dia qui orecchio in materia che meramente appartiene a Sua Santità dalle cui determinazioni in tutto si ha da dependere. Parmi che questi Signori generalmente sentano anch' essi il medesimo, ma per mio credere van differendone la dichiarazione per vedere con la dolcezza e con il tempo di disporre gl'animi all'obediencia et al dovere, dubitando forse con deliberationi et ordini molto risoluti di non cagionare in Fiandra disturbi et alterationi. Per lo che vado del continuo rappresentando, essere il negotio tuttavia in termine che, con espressa commissioni di Sua Maestà, potrà havere effetto la bolla e dissolversi la fattione de' janseniani, dove per il contrario potersi ragionevolmente dubitarsi che non estinguendosi questo incendio avanti che prenda forza maggiore sia per giungere a tal segno che il danno si renda irremediabile con indicibile pregiudizio della religione cattolica e della quiete publica in quelli stati. Perseguirò con la medesima diligenza gl'istessi officii et a V.E. humilissimamente m'inchino». Rome, Archives générales des franciscains, III,t. 31, fol. 444-445v.

in cuius gaudio animus tandem quiesceret. Sed quid? Exitum quidem habemus, et iam plus quam a trimestri absolutam Suae Maiestatis resolutionem ad Archiducem transmissam intelleximus. Felix tamen an sit, certo nescimus. Si communi plurimorum, etiam virorum gravissimorum, nobis hic passim congratulantium acclamationi credendum, felix est. Sed illam ex pio quodam rei aequitatem introspectens affectu potius quam ex certa scientia procedere arbitramur; nam quidquid hic a nobis tentatum ut certi aliquid expiscaremur, incassum fuit. Audivimus enim praxim illam iam hic observari a tempore quo archidux Belgii clavem tenet, ut nihil hic, ipso prius non consulto aut saltem certiore facto, circa res Belgii, quae alicuius saltem ponderis sunt, absolute decernatur aut concludatur. Interim quidquid sit, nihil hucusque sinistram nobis suspicionem ingerit, sed circumstantiae omnes prospera et optata cuncta adpromittunt. Ideoque spero Amplissimam Dominationem Vestram citius illis ibi, quam nos hic fruituram, cum inde evangelium nobis expectandum sit.

Propositiones S. Augustino iniuriosas ab Inquisitione hic censuratas nuper, ut existimo Amplissimae Dominationi Vestrae nuntiavi, sed cum ab aliquibus tantum inquisitionibus particularibus publicatae essent, Augustiniani iam nuperrime a Suprema impetrarunt ut ab omnibus totius Hispaniae inquisitionibus decretum publicaretur. Incredibile autem quid Socii, omni qua potuerunt via, moliti et machinati non sint, ut hoc impedirent; saltem id effecerunt ut, detracto (per se suosve) a valvis ecclesiarum, quibus affixum erat, decreto, vix ulli hominum innotuit. Alias ipsorum machinationes et dolos hic experti sumus, quos coram referre quam chartae committere satius duxi.

Noviter electus et a paucis mensibus purpuratus, cardinalis D. Antonius Arragonus, cum iam ad iter Romam versus accingeretur, huius vitae curriculum confecit, 8^a huius mensis [...] ¹¹².

Haec fuerunt quae hic aguntur et quorum Amplissimam Dominationem Vestram certiore faciam. Rogo libertatem meam in scribendo aequi consultat. Si quid novi supervenerit, non deero obligationi meae illud quam primum Amplissimae Dominationi Vestrae scribendi ¹¹³.

26

Madrid, le 14 janvier 1652. Jean Recht à l'Université de Louvain.
L'affaire concernant l'archevêque de Malines a été renvoyée devant les commissaires. Elle, et aussi l'affaire principale ne semblent pas se trouver en mauvais état. Conseils pratiques en vue d'atteindre le but ¹¹⁴.

(112) Suivent des nouvelles politiques.

(113) Gand, Archives de l'Etat, Evêché, t. 10.

(114) Cette lettre a déjà été reproduite dans CEYSSENS, *Jean Recht ; Augustiniana*, 1, 1951, 193-195 ; *Jansenistica minora*, XII, 68-70.

27

Madrid, le 20 février 1653. Philippe IV à Innocent X.

Recommandation des futurs députés et de leur cause.

Muy Santo Padre, La facultad teológica de la Universidad de Lovaina y prelados de la orden Premonstratense en mis Países Bajos de Flandes me han significado que envían a Roma diputados para que supliquen a Vuestra Santidad sea servido de oír benignamente lo que en su nombre le representarán sobre que Vuestra Beatitud tenga por bien mandar que se revean las obras del obispo de Ipre Cornelio Jansenio, cuyo curso Vuestra Santidad ha mandado que cese y que les señale Congregación para este efecto, como lo ha hecho para oír algunos Doctores de la Universidad de París enviados por diversos obispos de Francia sobre algunas proposiciones en materia semejante. Y cuanto quiera que la Universidad de Lovaina es tan antigua y célebre como Vuestra Beatitud sabe y donde asisten y de donde han salido y cada día salen muchos Varones insignes en letras y doctrina con incomparable fruto espiritual en la Iglesia católica, no solo de aquellas provincias, sino de todas las demás del septentrion, consideraciones que la hacen benemérita de la grata audiencia de Vuestra Beatitud en este caso y que de la misma suerte la orden Premonstratense merece también ser favorecida por lo bien que cumple con su obligación, no he podido excusar suplicar a Vuestra Santidad (como lo hago con toda reverencia) sea servido prestar sus paternas orejas a los dichos diputados y a lo que representará de mi parte el Cardinal Trivulzio cerca de la comisión que llevan, y hacernos a mi y a ellos todo el favor que la materia requiere, para que vuelvan a su tierra con la doctrina y preceptos espirituales que Vuestra Beatitud les mandará dar y con el consuelo de haber experimentado los efectos de su buena gracia en que yo la recibiré muy singular. Nuestro Señor guarde la muy santa persona de Vuestra Santidad al bueno y prospero regimiento de su universal Iglesia ¹¹⁵.

28

Madrid, le 20 février 1653. Philippe IV au cardinal Théodore Trivulzio, ambassadeur espagnol à Rome.

Recommandation des futurs députés et de leur cause.

Habiendo pasado lo que teneis entendido sobre la cesación de los escritos del obispo de Ipre Cornelio Jansenio, en cuya razón el Sumo Pontífice mandó despachar Bula que después de la dilación que hubo para ajustar la forma de su cumplimiento se ha ejecutado en mis Países Bajos de Flandes como Su Santidad lo deseaba. Ultimamente se me ha suplicado en nombre de la Facultad teológica de Lovaina y prelados de la orden Premonstratense, interceda con Su Beatitud para que a instancia

(115) Gand, Grand Séminaire, n° 179.

suya tenga por bien de mandar rever aquellas obras, oyendo benignamente los diputados que enviarán en esta razon a Roma, señalandoles Congregación que trate de la materia, como lo ha hecho con los Doctores de la Universidad de la Sorbona de Paris sobre el examen de unas proposiciones que se dice son también del mismo Jansenio. Y no debiendo yo excusar mi interposición en demanda tan justa como que Su Santidad mande rever aquellas obras cuando viene hecha por los teólogos de una universidad tan antigua y célebre donde asisten y de donde han salido y cada día salen muchos varones insignes en letras y doctrina, con incomparable fruto espiritual en la Iglesia católica no solo de aquellas provincias, sino en todas las del septentrión, a que se junta esperar yo que de la revista y resolución que sobre ella tomare Su Santidad resultará amyor respeto y veneración a la Sede Apostolica y entera quietud de ánimo a los pretendientes, cosa a que se debe atender muy especialmente. Escribo a Su Beatitud la carta que se os aqui remite (del tenor que vereis por su copia). Vos, cuando los dichos diputados lleguen los favoreceréis para que obtengan audiencia grata de Su Santidad a quien daréis mi carta, significándole lo referido con lo demas que a propósito del intento os advirtieren ellos (en que no halléis inconveniente) y todo lo demás que os dictare Vuestra prudencia, para que Su Beatitud tenga por bien oír con su acostumbrada benignidad dichos diputados y consolarlos en la revisión de aquellas obras, y que si en ellas hay doctrina digna de nota y censura, se expurgue y corra con la expurgación o se prohiban totalmente sobre este nuevo examen si asi conviniere, de manera que puedan volver con la satisfacción, doctrina, y preceptos espirituales que Su Santidad les mandará dar después de haber ellos hecho de su parte lo que entienden tener por obligación. También les patrocinaréis con los cardenales y demás personas que fuere necesario favoreciéndolos en cuanto se les ofreciere como a vasallos míos de quien yo hago estimación muy particular. A su tiempo me avisaréis el recivo deste despacho y lo que se ofreciere en todo. Y sea ¹¹⁶.

29

Madrid, le 5 mars 1653. Jean Recht à Jacques Boonen.

Obtention des lettres royales. Recommandations. Amitiés de Roose.

Tandem aliquando impetravimus tam diu desideratas Suae Maiestatis litteras. Nunc adnitendum est, ut quam citissime reproducantur. Experti sumus quantis sumptibus ac laboribus atque periculis redimenda fuerunt operae ab initio neglectae. Nam si, re integra, vel decima pars operarum ac sumptuum impensa fuisset, nihil funestum timendum erat. Saltem sero sapiamus, caveamusque ne ex mala informatione theologorum aut potius ex modica eorumdem instructione in doctrina et operibus Sancti Augustini novum fulmen in caput nostrum evibretur, nulla postea arte frangendum. Nam quid vel hinc vel Roma ultra sperare poterimus? Multa item inexpectata vel hic vel illic evenire possunt, quae postea cursum et exitum cau-

sae diverterent. Ut proinde (si liceat iudicium meum depromere) nullo modo praetermitti debeat hoc vere transitus delegandorum Romam.

Non diffiteor varias sese mihi offerre difficultates, quae superandae erunt; sed otium fuit eas praevideendi iisque providendi. Nunc morae omnes abrumpendae et occasione utendum. Nihil vereor super decursu et exitu causae, sed pro ingressu Romae. Magna cautela animique dimissione loquendum et agendum erit; nihilque inconsulto legato Suae Maiestatis, aut iis quos iudicabit consulendos.

Plura alia hic suggerenda occurrunt, quae malo Illustrissimae Vestrae prudentiae remittere. Hoc solum addo; praelectas nobis fuisse litteras Eminentissimi Cardinalis Trivulcii, quibus Suae Maiestati significat ab ultimo suo accessu quo cum Sua Beatitudine egerat super causa evocationis Illustrissimae Vestrae Gratiae et aliorum Praelatorum nihil praeterea se intellexisse; arbitrarique nihil ultra tentandum, donec in causa Iansenii aliquid aliud statuatur.

Ex his percipit Illustrissima Vestra Gratia etiam privato nomine eius nunc interesse, ut causa ista felicem exitum sortiatur. Si quid etiam coniectamus ex verbis Illustrissimi Domini Nuncii apostolici quem nuper salutavimus, non negligitur Romae discussio operis Iansenii. Proinde omnino advigilandum, ut quam citissime eo transeant qui de causa ista sunt probe instructi, quique alios instruere possint.

Speciali mandato mihi iniunxit Florentius ¹¹⁷ suo nomine sacras Illustrissimae Vestrae Gratiae manus exosculari eiusque suffragia interpellare. Accingit se. Deus sidus utrumque diutissime Belgio nostro fulgere sinat. Tota familia regia laboravit, totaque convaluit ¹¹⁸.

(117) Il s'agit de Pierre Roose, qui se préparait à retourner à Bruxelles.

(118) Gand, Grand Séminaire, n° 181.

REPRESENTATIEF KARAKTER VAN DE VLAAMSE PARLEMENTEN DER XIVe EEUW.

DOOR

W. PREVENIER

Assistent aan de Rijksuniversiteit van Gent.

Gemeten aan onze moderne staatsrechtelijke begrippen was de middel-eeuwse standenvertegenwoordiging in geen geval representatief¹. De Vlaamse parlementen der XIVe eeuw allerminst, vermits doorgaans slechts de grote steden (Gent, Brugge en Ieper) en eventueel een plattelandsdistrict (het Brugse Vrije) aanwezig waren². Niettemin beschouwden deze Drie of Vier leden zich zelf als vertegenwoordigers van de gehele Vlaamse bevolking, van het *Gemene Land*³, wat volkomen strookt met de middel-eeuwse mentaliteit en opvatting nopens de « absorptieve representatie »⁴.

De rekeningen en de diplomatische bronnen der XIVe eeuw hebben ons de herinnering bewaard aan honderden parlementen. Veruit de overgrote meerderheid betreft vergaderingen der Drie of Vier Leden, meestal op eigen initiatief samenkomend. Absoluut en exclusief was deze oligarchie echter niet. Was de politieke rol van de clerus en de adel als georganiseerde standen, althans vóór de regering van Filips de Stoute, uiterst gering⁵, de XIVe eeuw kende niettemin uitgebreide parlementen, ter on-

(1) H.M. CAM, *Mediaeval Representation in Theory and Practice. Introduction*, Speculum, bd XXIX, 1954, p. 348; H.R. NORD, *Historische Ontwikkeling en betekenis van de representatie-gedachte in het Staatsrecht*, Leiden, 1945, pp. 38-42; C. HIRSCHAUER, *Les Etats d'Artois de leurs origines à l'occupation française (1340-1640)*, bd. I, Paris-Bruxelles, 1923, pp. 35-8.

(2) J. DHONDT, *Les origines des Etats de Flandre*, Standen en Landen, bd. I, 1950, pp. 27 en vlg., pp. 44-5. Wat de oorsprong en de rol van het Brugse Vrije als Vierde Lid betreft, zullen we eerlang een aantal nieuwe bevindingen publiceren (*Handelingen van de Société d'Emulation*, Brugge); voorlopig raadplegen de samenvatting van onze lezing over dit thema, in: *Handelingen v.b. XXIIe Vlaams Filologencongres te Gent*, Leuven, 1957, pp. 307-311.

(3) Th. de LIMBURG-STIRUM, *Cartulaire de Louis de Male*, bd. I, Bruges, 1898, p. 408; de Vier Leden treden op in den name van onsen ghemeenen lande. Zie ook: G. VON BELOW, *Territorium und Stadt*, München-Berlin, 1923², pp. 121-2. De Vier Leden vereenzelvigen zich op het einde der XIVe eeuw zodanig met het *Gemene Land*, dat beide termen dan synoniem geworden zijn; analoog verschijnsel in Lu'k met de namen *patria* en *pays* (J. LEJEUNE, *Liège et son Pays. Naissance d'une patrie (XIIIe-XIVe siècles)*, Bibl. de la Fac. Phil. et Lett., Univ. de Liège, fasc. CXII, Liège, 1948, p. 414).

(4) H.R. NORD, *o.c.*, pp. 21-2.

(5) Behalve dan tijdens de gebeurtenissen in 1127-28 i.v.m. de opvolgingscrisis na de moord op Karel de Goede (F.L. GANSHOF, *La Flandre*, in F. LOT-R. FAWTIER, *Hist. des Institut. franç. au Moyen-Age*, bd. I, Institut. seigneur., Paris, 1957, pp. 374-5). De eerste Statenvergaderingen, waarop clerus en adel als standen verschijnen, grijpen plaats vermoedelijk in 1387, in elk geval in 1390 en volgende jaren (zie hierover ons te verschijnen werk over de Vlaamse standenvertegenwoordiging, evenals onze bronnenpublicatie van de *Handelingen der Leden en Staten* tussen 1384-1405, ter perse in de 4°-reeks der Kon. Commissie voor Geschied.).

derscheiding ook wel *volle parlementen* ⁶ geheten, waarop naast de Leden tevens de kleine steden en de kasselrijen verschenen ⁷. Hun optreden bleef steeds uitermate sporadisch en groeide nooit uit tot een min of meer vaste instelling ⁸; hun betekenis was naar het einde der eeuw toe tot het minimum herleid.

Voor de studie van het representatief karakter der parlementen is het vanzelfsprekend van het hoogste belang te weten welke steden en kasselrijen precies op die zittingen aanwezig waren, en nog meer welke personen als vertegenwoordigers van elk dezer elementen verschenen, welke hun functie, en eventueel hun sociale status was. Op al deze vragen wordt, althans gedeeltelijk, antwoord verstrekt door een interessante tekst uit de regering van Lodewijk van Nevers, nl. een lijst van « de grote en kleine steden [en kasselrijen] die men gewoonlijk convoceert op de Vlaamse parlementen », en die zich bevindt in één der onuitgegeven grafelijke kanselarijregisters waarvan Dr. J. Buntinx zeer terecht de uitzonderlijke betekenis voor de meest diverse aspecten van de kennis der XIVe eeuw in een kritische studie onderstreepte ⁹. Dit document publiceren is de bedoeling van deze korte bijdrage. Bij wijze van inleiding moeten we evenwel een paar beschouwingen wijden aan de datering van de tekst, aan de interpretatie, die enkele terminologische problemen stelt, en aan de vergelijking met analoge lijsten die met deze in verband gebracht kunnen worden.

Het hierna uitgegeven document is een aantekening in het kanselarijregister van Lodewijk van Nevers uit 1333-38 ¹⁰. Het is ongedateerd, en we menen trouwens dat het nutteloos is te trachten er een preciese datum aan te hechten, vermits het blijkbaar niet op een welbepaalde vergadering betrekking heeft, doch duidelijk de kenmerken bezit van een nota *pro memoria*. Vermoedelijk betreft het een praktisch werkinstrument voor het personeel der grafelijke kanselarij, dat belast was met de convocatie der deelnemers aan de door de vorst belegde parlementen. Om het stuk niettemin enigszins te situeren, hebben we toch gemeend de *termini* te moeten opsporen, tussen dewelke de optekening plaats gevonden heeft.

De tekst van de tabel werd neergeschreven in een kanselarijregister van Lodewijk van Nevers, waarvan Dr. J. Buntinx op verantwoorde wijze aantoonde dat het uitsluitend stukken tussen 1333 en 1338 bevat ¹¹. Bij-

(6) J. GILISSEN, *Het Parlement, vroeger en nu*, Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen, bd. IV, 1949, p. 171.

(7) J. DHONDT, *Les Origines*, pp. 32-44.

(8) J. DHONDT, *Ordres ou Puissances. L'exemple des Etats de Flandre*, Annales, Econ. Soc. Civilisations, 5e jg., 1950, p. 297.

(9) J. BUNTINX, *De XIVe-eeuwse kanselarijregisters van het graafschap Vlaanderen*, B.C.R.H., bd. CXIII, 1948, pp. 205-221.

(10) Archives Départementales du Nord, Rijsel, Serie B, n° 1563, f° 36v-37r. (n° 222). Het bestaan van deze tekst werd ons gesignaleerd door Dr. P. Rogghé, die we hiervoor van harte onze dank betuigen.

(11) J. BUNTINX, *o.c.*, pp. 210-211.

gevolg menen we met volstreckte zekerheid de optekening van de lijst tussen deze beide *termini* te kunnen plaatsen.

Het register doorbladerend, ontdekten we amper enkele folio's verder een tekst die onzes inziens toelaat de *terminus ante quem* van 1338 tot 1335 terug te voeren. Daar treffen we immers, op 5 april 1335, een grafelijke convocatie-brief tot een vol parlement aan¹². Een exemplaar werd vervolgens door de kanselarijbedienden aan elk der te ontbieden steden en kasselrijen toegestuurd. Om dit tot een goed einde te brengen was een tabel zoals de hier besprokene absoluut noodzakelijk. Het ligt voor de hand dat we dus tussen lijst en convocatie, zo dicht bij elkaar genoteerd in één zelfde voor de praktijk bestemd register, een verband mogen leggen, in de zin dat de eerste blijkbaar tot basis diende van de tweede, en dus dateert van vóór 5 april 1335 (vermoedelijk zelfs van ca. 5 april 1335). De *termini* der optekening worden bijgevolg: 1335 - 5 april 1335.

Vermits de behoefte aan een lijst als deze zich ongetwijfeld reeds vóór 1333 heeft doen voelen — volle parlementen komen immers voor sinds 1306¹³ — is het niet uitgesloten dat de tekst rechtstreeks zou teruggaan op een oudere, niet meer voorhanden zijnde, versie¹⁴. Gezien het voorkomen in de tabel van de Gentse *hoofmans* zou de *terminus post quem* van dit prototype in 1320 vallen, wanneer voor het eerst hoofdmannen te Gent opduiken¹⁵.

(12) A.D.N., B. 1565, f° 40v. (n° 251):

Lettres que les petites villes et chastelleries de nostre comté et pays de Flandres se assemblent en certain lieu pour apointier et tailler trentie syz mille et III^c libra paris.

Nous Loys, conte de Flandres, de Nevers et de Retbel, faisons savoir a tous que nous avons otroiés et nous plaist que nos chastelleries et petites villes de nostre pays et contee de Flandres se assemblent en certain lieu pour apointier et taillier entre eux trentie syz mille et quatre centz livres paris, les quels Thoumas Fin doit avoir recheues des dictes chastelleries et villes ou nom et pour le roy nostre seigneur et de toutes les circonstances faire qui y peuvent appartenir. Par le tesmoing de ces lettres scellees de nostre scel, faites et donnees à Bruges, le quint jour d'avril l'an de grace mil CCC XXXIII [= 5 april 1335, n.s.].

Deze tekst houdt verband met de uitvoering van het verdrag van Athis (H. VAN WERVEKE, *Les charges financières issues du traité d'Athis, 1305*, Revue du Nord, bd. XXXII, 1950, pp. 81-93), d'e nog jarenlang moeijikheden opleverde (Id., *De Gentsche Stadsfinanciën in de Middeleeuwen*, Kon. Acad. v. België, afd. Lett., Memories, 2° reeks, bd. XXXIV, Brussel, 1934, pp. 312-321). Tussen 1333-36 diende Vlaanderen nog 1.029.211 lb. 19 s. 6½ d. par. aan de Franse koning af te staan (Id., p. 321). Op 15 aug. 1339 vernietigde de koning de schuld van de twee voorgaande jaren (80.000 lb.par.); zie H.S. LUCAS, *The Low Countries and the Hundred years' war 1326-1347*, Univ. of Michigan Publ., bd. VIII, Ann Arbor, 1929, p. 225. Over de in de tekst vermelde Thomas Fin, ontvanger van Vlaanderen in het begin der XIVe eeuw, zie: V. FRIS, *Note sur Thomas Fin, receveur de Flandre (1306-1309)*, B.C.R.H., bd. 69, 5° reeks, X, 1900, pp. 8-14; G. BIGWOOD, *Le régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du Moyen Age*, Acad. Royale de Belg., Cl. de Lett., Mémoires, bd. XIV, 1° partie, Bruxelles, 1921, pp. 202-215.

(13) J. GILISSEN, *Het Parlement*, p. 172.

(14) Een ouder bestaan suggereert overigens de uitdrukking *les villes que on a acoustumé a mander* in de titel van onze tekst.

(15) N. DE PAUW, *Cartulaire historique et généalogique des Artevelde*, K.C.G.,

In de lijst werden twee woorden doorstreept: de naam *hoofmans* te Gent (n° 1), de naam *eschevins* in de Oudburg (n° 2). Dit geschiedde vermoedelijk niet op hetzelfde ogenblik als de optekening van de tekst, doch naar aanleiding van het aanwenden voor een volgende convocatie. Bij wijze van hypothese willen we wijzen op twee omstandigheden die de oorzaak der schrapping kunnen gevormd hebben: de klacht, op 27 oktober 1333, van de Vlaamse graaf tegen het bestaan van de door het verdrag van Arques uitdrukkelijk verboden Gentse hoofdmannen¹⁶; en op 28 oktober 1335, de scheidsrechterlijke beslissing tussen Gent en de graaf, waardoor de hoofdmannen volstrekt geschorst werden¹⁷. Hetzij 27 oktober 1333, hetzij 28 oktober 1335 is dus de vermoedelijke *terminus post quem* van de doorstreping; de eerste *terminus* is natuurlijk slechts mogelijk indien de tekst zelf uit 1333 zou stammen; de tweede zou zeer goed overeen te brengen zijn met de hypothese van een optekening ca. 5 april 1335.

Wat leert de hier uitgegeven tekst ons over de samenstelling der delegaties, en bijgevolg over het representatieve karakter der XIVe eeuwse parlementen?

Duidelijk is dat de steden in algemene zin hun respectievelijke schepenen als gezanten sturen: schepenen (*eschevins*) en raden (*conseil*)¹⁸; eventueel ook de hoofden der magistraat: burgemeesters (*bourmaïstres*)¹⁹, voogden (*advoué*)²⁰, proosten (*prevos*)²¹, poortmeesters (*portmestres*)²², meiers (*mayeur*)²³ of keurheren (*coeriers*)²⁴. Te Gent traden op bepaalde tijdstippen tevens hoofdmannen op.

Voor de kasselrijen worden nauwkeuriger gegevens verstrekt over de sociale status der gezanten. Duidelijk is de primordiale plaats van de adel, waarvan de diverse geledingen echter scherp onderscheiden worden: men treft ridders (*chevaliers*) aan²⁵, schildknapen (*escuiers*)²⁶ en leenman-

4°, Bruxelles, 1920, p. 77. Deze referentie, evenals die der beide volgende noten, werd ons verstrekt door Dr. P. Rogghé, die momenteel werkt aan een studie over de hoofdmannen der XIVe eeuw. De Gentse hoofdmannen traden o.m. in de jaren 1321-2 en 1328-9 ook als ontvangers op (H. VAN WERVEKE, *De Gentsche Stadsfinanciën*, p. 73).

(16) N. DE PAUW. *o.c.*, p. 102: de graaf protesteert tegen het feit dat de stad Gent onder bedekte namen nog steeds hoofdmannen en dekens laat fungeren.

(17) *Id.*, p. 112.

(18) Te Gent (n° 1), Kortrijk (n° 16), Ieper (n° 22), Brugge (n° 28), Damme (n° 30), Aardenburg (n° 31), Veurne (n° 51) en Nieuwpoort (n° 53).

(19) De nummers 9, 28, 30 tot 46, 48, 51, 53, 54, 58, 59 en 61.

(20) Te Ieper (n° 22) en te Belle (n° 24).

(21) Te Kortrijk (n° 16).

(22) Te St.-Winoksbergen (n° 56).

(23) Te Greveningen (n° 60).

(24) Te Poperinge (n° 55).

(25) In de Oudburg (n° 2), de kasselrijen Oudenaarde (n° 14), Kortrijk (n° 17), en het Vrije (n° 29). Ridderschap en adel zijn in Vlaanderen in de XIVe eeuw nog steeds twee duidelijk te onderscheiden groepen. De terminologie nopens de ridders (aangeduid als *mer*, *dominus* of *ruddere*) is in die eeuw zeer vast (we constateerden dit o.m. bij de behandeling van de sociale samenstelling van de schepenbank van het Vrije). Zie over deze problemen de verschillende recente

nen (*hommes* of *hommes de fief*)²⁷. Door drie districten worden uitsluitend keurheren (*coriers* of *coeriers*) gedelegeerd²⁸. In enkele gevallen is sprake van kasselrij-schepenen²⁹. Tenslotte verschijnt een paar maal de mysterieuze term *nos bonnes gens*³⁰, die in de XIVe eeuw een zo algemene en tevens zo vage betekenis heeft, dat er geen verdere conclusies uit kunnen getrokken worden.

In totaal komen in de hierna uitgegeven tabel de namen voor van 48 steden en 14 omschrijvingen³¹.

Gedetailleerde deelnemerslijsten, als deze van 1333-1335, zijn in de XIVe eeuw niet zo bijster talrijk. Niettemin willen we nog enkele analoge of verwante specimina aanstippen, die zich tot vergelijking lenen.

Een volledige opsomming van de deelnemers aan het *volle parlement* van 1 juli 1352, kan men aantreffen in een grafelijke ordonnantie van dezelfde datum³². De tekst geeft evenwel slechts namen van localiteiten, zonder verdere specificering nopens hun respectievelijke gezanten. In totaal worden 35 steden en 13 omschrijvingen vermeld³³. De

artikels voor het Naamse van L. GÉNICOT, inz. zijn basis-studie *Sur les origines de la noblesse dans le Namurois*, Tijdschr. voor Rechtsgeschiedenis, bd. XX, 1952, pp. 143-156; voor Brabant: P. BONENFANT-G. DESPY, *La noblesse en Brabant aux XIIe et XIIIe siècles*, Le Moyen-Âge, bd. LXIV, 1958, pp. 27-66.

(26) In de Oudburg (n° 2), de kasselrij Kortrijk (n° 17) en het Vrije (n° 29).

(27) In de Oudburg (n° 2), Waas (n° 3), de kasselrijen Aalst (n° 11), Oudenaarde (n° 14), Kortrijk (n° 17), Waasten (n° 21), Ieper (n° 23), Belle (n° 25), Cassel (n° 27), en de afhankelijkheden van Roeselare (?) (n° 47).

(28) In de kasselrijen Veurne (n° 52), St.-Winoksbergen (n° 57) en Broekburg (n° 62). Over de keurheren in de kasselrij Veurne, zie: L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Furnes. Coutumes de la ville et châtellenie de Furnes*, bd. I, Bruxelles, 1897, pp. 49-54.

(29) In de Oudburg (n° 2) (echter doorstreept), Waas (n° 3), Vier Ambachten (n° 5), de kasselrijen Aalst (n° 11), Kortrijk (n° 17), Waasten (?) (n° 21), Ieper (n° 23), Belle (?) (n° 25), Cassel (n° 27) en de afhankelijkheden van Roeselare (?) (n° 47).

(30) In de Oudburg (n° 2) en de kasselrijen Oudenaarde (n° 14), Kortrijk (n° 17), Ieper n° 23) en het Vrije (n° 29). De vorsten der XIVe en XVe eeuw gewagen in hun correspondentie aan Vlaamse steden en kasselrijen systematisch van *nos bonnes gens* om hun onderdanen aan te duiden.

(31) In Henegouwen verschenen op de standenvergaderingen naast adel en clerus, 22 goede steden, waarvan er echter slechts 4 à 6 werkelijk actief waren (C. BOGAGE, *Les Etats de Hainaut*, Standen en Landen, bd. II, 1951, pp. 74-5). In Brabant bestonden de stedenbonden in 1261-2 uit 20 plaatsen, in 1355 uit 44 (Overmaas en Limburg inclusief) (G. BOLAND, *Un siècle d'alliances interurbaines en Brabant*, Miscellanea A. De Meyer, bd. I, Louvain-Brux., 1946, pp. 614-5). Zie verder ook: J. GILISSEN, *Le régime représentatif avant 1790 en Belgique*, Coll. Notre Passé, Bruxelles, 1952, pp. 72-5.

(32) Th. DE LIMBURG-STIRUM, *Cartulaire*, bd. I, p. 407. Reeds vermeld door J. GILISSEN, *Het Parlement*, p. 171, n. 22. Volgens de Brusselse professor zijn naast de Drie Leden, 32 steden en 14 districten de normale deelnemers aan de Volle Parlementen (Id., *Le régime représentatif*, p. 53). Een andere interessante vergelijking is mogelijk met een opsomming uit 1306 (Th. DE LIMBURG-STIRUM, *Codex Diplomaticus Flandrie*, Coll. Soc. Em. de Bruges, bd. I, Brugge, 1879, blz. 419).

(33) We beschouwen de Vier Ambachten, in 1352 als vier entiteiten vermeld, slechts als één enkel district.

[1] Gand	eschevins, hoofmans (a) et conseil.
[2] Le Vielbouch ⁴³	chevaliers, escuiers, hommes de fief, eschevins(b) et nos bonnes gens de nostre Vielborch de Gand.
[3] Waise ⁴⁴	hommes et eschevins de no terre.
[4] Ruplemonde	eschevins de no ville.
[5] Quatremestiers ⁴⁵	eschevins de no terre.
[6] Hulst ⁴⁶	eschevins de no ville.
[7] Axelle ⁴⁷	eschevins de no ville.
[8] Hughesluus ⁴⁸	eschevins de no ville.
[9] Biervliet ⁴⁹	bourgmaistres et eschevins de le ville.
[10] Alost	eschevins de no ville.
[11] La chastellerie d'Alost	hommes et eschevins de no chastellerie.
[12] Grammont	eschevins de no ville.
[13] Audenarde	eschevins de nostre ville.
[14] La chastellerie d'Audenarde	les chevaliers, hommes et nos bonnes gens de nostre chastellerie.
[15] Ronnay ⁵⁰	eschevins de le ville.
[16] Courtray	les prevos, eschevins et conseil de nostre ville de Courtray
[17] La chastellerie de Courtray	chevaliers, escuiers, hommes eschevins et bonnes gens de la chastellerie.
[18] Tielt	eschevins.
[19] Donze ⁵¹	eschevins.
[20] Warneston ⁵²	} hommes et eschevins de le ville et
} chastellerie des appartenances de Warneston.
[21] La chastellerie de Warneton	
[22] Yppre	les advoé, eschevins et conseil de nostre ville d'Yppre.

(a) Hoofmans werd doorstreept door gelijktijdige hand (zie inleiding).

(b) Eschevins werd doorstreept door gelijktijdige hand (zie inleiding).

(43) *Le Vielbouch* = Oudburg, kasselrij van Gent (O.-Vl.).

(44) *Waise* = Land van Waas, omschrijving met als centra St.-Niklaas en Lokeren (prov. O.-Vl.).

(45) *Quatremestiers* = Vier Ambachten; omvat de ambachten Assenede, Bouchoute (prov. O.-Vl.), Axel en Hulst (Nederland, prov. Zeeland).

(46) Hulst, Nederland, prov. Zeeland.

(47) *Axelle* = Axel, Nederland, prov. Zeeland.

(48) *Hughesluus* = Hughersluus, verdwenen stadje, gelegen bij de huidige localiteit Dr ewegen (Nederland, prov. Zeeland, ten Z. van Terneuzen) en nabij de eveneens verdwenen parochie Steelant; Hughersluus is ten onder gegaan in de watervloed van 1492 (J. WESSELING, *De geschiedenis van Terneuzen*, Terneuzen, s.d. [1958], pp. 24-26). We danken Dr. M. Gysseling, archivaris bij het Rijksarchief te Gent, die ons op het spoor bracht van deze plaatsnaam.

(49) Biervliet, Nederland, prov. Zeeland.

(50) *Ronnay* = Ronse, prov. O.-Vl., h.pl. v. kanton.

(51) *Donze* = Deinze, prov. O.-Vl., h.pl. v. kanton.

(52) *Warneston* = Warneton of Waasten, prov. W.-Vl., kant. Mesen.

[23]	La chastellerie d'Yppre	hommes, eschevins et bonnes gens de no chastellerie.
[24]	Bailloel ⁵³	} advoé, hommes et eschevins de le ville et chastellerie
[25]	La chastellerie [de Bailloel]	
[26]	Cassel ⁵⁴	
[27]	La chastellerie de Cassel	eschevins de le ville.
[28]	Bruges	hommes et eschevins. bourghmestres, eschevins et conseil de nostre ville de Bruges.
[29]	Le Franc ⁵⁵	les chevaliers, escuiers et toutes nos bonnes gens de notre Franc de Bruges.
[30]	Le Dam ⁵⁶	borgmestre, eschevins et conseil de nostre ville.
[31]	Ardembourg ⁵⁷	borgmestre, eschevins et conseil de nostre ville.
[32]	Lanc Ardembourg ⁵⁸	borgmestre et eschevins de no ville.
[33]	Roullers deles Ardemborch ⁵⁹	borgmestre et eschevins de nostre ville.
[34]	L'Escluse ⁶⁰	borgmaistre et eschevins de le ville.
[35]	Hughesvliete ⁶¹	borgmestre et eschevins de no ville.
[36]	Le Mue ⁶²	borgmaistre et eschevins de no ville.
[37]	La Houke ⁶³	} borgmestre et eschevins de nos villes.
[38]	Le Monekerede ⁶⁴	
[39]	Oestbourg ⁶⁵	
[40]	Waterdunen ⁶⁶	
[41]	Ysendike ⁶⁷	
[42]	Blanquenberghe	
[43]	Ostende	
[44]	Gistelle	

(53) *Bailloel* = Bailleul of Belle, Frankrijk, dep. Nord, arr. Dunkerque, h.pl. v. kanton.

(54) Cassel of Kassel, Frankrijk, dep. Nord, arr. Dunkerque, h.pl. v. kanton.

(55) *Le Franc* = het Brugse Vrije, kasselrij met Brugge als centrum.

(56) *Le Dam* = Damme, prov. W.-VI., kant. Brugge.

(57) *Ardembourg* = Aardenburg, Nederland, prov. Zeeland.

(58) *Lanc Ardembourg* = Langaardenburg, verdwenen stadje, thans wijk van Aardenburg.

(59) *Roullers deles Ardemborch* = Roeselare bij Aardenburg, verdwenen stadje, thans grondgebied Aardenburg.

(60) *L'Escluse* = Sluis, Nederland, prov. Zeeland.

(61) *Hughesvliete* = Hugevliet, verdwenen stadje, Nederland, prov. Zeeland, tussen Boterzande en Gaternisse.

(62) *Le Mue* = St.-Anna ter Muiden, Nederland, prov. Zeeland, gem. Sluis.

(63) *La Houke* = Hoeke, prov. W.-VI., kant. Brugge.

(64) *Le Monekerede* = Monikerede, verdwenen stadje, prov. W.-VI., kanton Brugge, gem. Oostkerke.

(65) *Oestbourg* = Oostburg, Nederland, prov. Zeeland.

(66) Waterdunen, verdwenen stadje, nabij het eveneens verdwenen Wulpen (in de buurt van Kadzand, Nederland, prov. Zeeland).

(67) *Ysendike* = IJzendijke, Nederland, prov. Zeeland.

[45]	Oudembourch	borgmestre et eschevins de le ville.
[46]	Toroud	bourgmaster et eschevins de le ville.
[47]	Roullers et les appartenances	hommes et eschevins.
[48]	Diquemue ⁶⁸	bourgmaistre et eschevins de Diquemue.
[49]	Eclo et	} eschevins de nos villes.
[50]	Caprike	
[51]	Furnes	
[52]	Le terroir de Furnes	les coeriers de no terroir de Furnes.
[53]	Neufport ⁶⁹	borghmestre, eschevins et conseil de no ville.
[54]	Lombardie ⁷⁰	borgmestre et eschevins de no ville.
[55]	Poperinghes	eschevins et coeriers de le ville.
[56]	Berghes ⁷¹	portmestres et eschevins de no ville.
[57]	Le terroir de Berghes	les coeriers de no terroir de Berghes.
[58]	Dunkerke ⁷²	borgmestre et eschevins de le ville.
[59]	Mardike ⁷³	borgmestre et eschevins de no ville.
[60]	Gravelinghes ⁷⁴	mayeur et eschevins de le ville.
[61]	Bourbourch ⁷⁵	borgmaistres et eschevins de le ville.
[62]	Li terroir de Bourbourgh	coeriers dou terroir.

(68) *Diquemue* = Diksmuide, prov. W.-VI., h.pl. v. kanton.

(69) *Neufport* = Nieuwpoort, prov. W.-VI., h.pl. v. kanton.

(70) *Lombardie* = Lombartsijde, prov. W.-VI., kant. Nieuwpoort.

(71) *Berghes* = St.-Winoksbergen of Bergues, Frankrijk, dep. Nord, arr. Dunkerque, h.pl. v. kanton.

(72) *Dunkerke* = Duinkerken of Dunkerque, Frankrijk, dep. Nord, h.pl. v. arr.

(73) *Mardike* = Mardijke of Mardyck, Frankrijk, dep. Nord, arr. en kant. Dunkerque.

(74) *Gravelinghes* = Greveningen of Gravelines, Frankrijk, dep. Nord, arr. Dunkerque, h.pl. v. kanton.

(75) *Bourbourch* = Broekburg of Bourbourg, Frankrijk, dep. Nord, arr. Dunkerque, h.pl. v. kanton.